

ГОЛОКОСТ

і СУЧАСНІСТЬ

№ 5
ВЕРЕСЕНЬ-ЖОВТЕНЬ,
2002 р.

ІНСТИТУТ ПОЛІТИЧНИХ І ЕТНОНАЦІОНАЛЬНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ НАН УКРАЇНИ

СЕМІНАР ЦЕНТРУ В КРИМУ

Сімферополь. Відкриття семінару

В Алушті 20 – 22 вересня 2002 р. за допомогою Науково-методичного центру вищої освіти Міністерства освіти і науки України пройшов наш другий семінар. Відкриття семінару відбулося у Таврійському національному університеті (м. Сімферополь), який справив на гостей неабияке враження і оснащенням, і активною участю хазяїв. Семінар відкривали – О. Мовчан (заступник голови Науково-методичного центру), та проректор університету В. Шарапа і директор Українського центру вивчення Голокосту А. Подольський.

Може видатися, що семінари, які проходять за однією схемою і організуються однією групою лекторів – повинні бути цілком схожі один на одного. Однак результати роботи в Алушті та у Вінниці виявилися трохи різними.

Викладачі 16 ВНЗів з 13 міст півдня України вже зустрічалися з тематикою Голокосту під час викладання. Більш того – у великій кількості педагогів студенти зачіпали цю тему, коли писали курсові та дипломні роботи. У Вінниці, на

жалі, таких випадків було на порядок менше.

Працівники центру зрозуміли, що наступним кроком співробітництва з викладачами мають бути науково-методичні конференції, де більша частина часу буде надана колишнім слухачам, сам семінар часто-густо наближався до рівня конференції.

В Алушті учасники прослухали лекції д-ра А. Подольського, В. Ліхачова, професора С. Єлисаветського, Ю. Смілянської, д-ра О. Круглова, А. Фредекінда, д-ра Л. Маціха.

Особливо треба висловити подяку М. Тяглому – представникові Центру в Криму, який не лише допоміг в організації семінару, але й виступив з двома лек-

ціями, презентував першу книжку, видану Українським центром вивчення історії Голокосту, з серії «Українська бібліотека Голокосту» – «Холокост в Криму». М. Тяглий працює зараз над дисертацією під час стажування (перший стажор з України!) в Музеї Голокосту (Вашингтон, США).

Потрібно підкреслити, що крім книги М. Тягло, центр презентував важливу книгу професора С. Єлисаветського «Свідчення колишніх в'язнів гетто та партизанів щодо Катастрофи та опору».

Слухачі отримали також бюлетені Центру. Лекції викликали жваве обговорення не лише в приміщенні лекторію, а й в кулуарах. Можливо, що відпочиваючи були вражені дивними людьми, які з'являлися на березі моря після 22-ї години і розмовляли весь час про війну, німців та євреїв...

Для працівників центру спілкування з викладачами було дуже корисним. Викладання теми Голокосту можливе не лише в рамках історичних студій, присвячених Другій світовій війні, але й на таких курсах, як релігійознавство, громадянська освіта, етика. Наприклад, О. Козирев (м. Миколаїв) викладає цю тему у спецкурсі «Історія єврейського народу» та «Євреї України».

Зрештою, усім треба віддячити за плідну роботу і висловити сподівання подальшої співпраці. Відкриємо таємницю – вона вже розпочалася з викладачами Дніпропетровського університету, на ґрунті проведення конкурсу студентських робіт.

Ю. Смілянська,
науковий співробітник Центру

Обговорення.
Виступає Т. Ладиченко

«Круглий стіл»

РЕФЛЕКСІЇ

ДВА ОТВЕТА ИЗ ГЛУБИН

Закінчення, початок див. у № 4, 2002 р.

Если человеческие жизни обладают равной ценностью и нельзя оставаться равнодушным к крови ближнего своего, когда же человек должен спасать кого-то другого? Ответ Ошри основывается на строках из другого талмудического трактата *Йевамот*: «Нет заповеди о спасении другого своим телом; напротив – собственная жизнь превышает (*Йевамот* 23а)». Таким образом, человек может спасать жизнь другого, покуда речь не идет о риске собственной жизнью. Но если этим он ставит под угрозу свою собственную жизнь, ему не следует идти на это.

На этом этапе Ошри возвращается к рассматриваемому вопросу. Согласно Талмуду, раввин Ицкович не обязан идти к литовцам и хлопотать о спасении учеников Йешивы только в том случае, когда достоверно известно, что этот поступок приведет к его гибели. Однако, рассуж-

дает Ошри, если существует лишь вероятность опасности для жизни того, кто мог бы спасти человека, находящегося в смертельной ситуации, первому надлежит спасать второго. Ошри дает следующее объяснение: «... поскольку существует опасения, что литовцы схватят раввина Ицковича – то есть, поскольку существует лишь вероятность опасности, он должен пойти и похлопотать об учениках йешивы, жизням которых грозит опасность...». Таким образом, на основании предписания Торы «не оставайся равнодушным к крови ближнего своего» и вышеупомянутых заключений – долг раввина Ицковича сделать попытку спасти учеников. Усиливая эту точку зрения, Ошри цитирует комментарий *Кесеф Мишне* к труду Рамбама «Мишне Тора», касающийся законов об убийце (1:14).

Продовження на стор. 2

Продовження, початок на стор. 1

«Тот, кто может спасти и не делает это, преступает заповедь Торы не оставаясь равнодушным к крови ближнего своего».

Ошри пишет:

«Поскольку все ведущие фигуры нашего мира — Исак бен Иаков Альфаси, Рамбам, Ашер бен Йеихизл, Иаков бен Ашер, — не учли фрагмента из Палестинского Талмуда в своих предписаниях, человек не обязан (курсив редактора) рисковать собой в случае возможной опасности.» (*Ми маамаким*).

Соответственно, их решения, обязывающие человека рисковать своей жизнью, не обладают достаточным юридическим весом, поскольку они не учитывают всех аспектов кодекса предписаний.

И хотя это заключение освобождает раввина Ицковича от обязанности спасти учеников, рискуя своей собственной жизнью, Ошри также цитирует строки из *Эмек Шеела* — книге написанной раввином Нафтали Цви Йеуда Берлин, главой йешивы в Воложине:

«Законы Торы и Талмуда не требуют этого; скорее речь идет о мере личного благочестия, и если совесть не позволяет человеку пройти мимо, не надо ему препятствовать...» (*Эмек Шеела*, 129д).

Заключение Ошри гласит:

«С точки зрения Закона раввин Ицкович не обязан рисковать своей жизнью во имя вызволения учеников йешивы, ...но если он великой души человек и он щедр настолько, что готов пойти на риск и попытаться спасти их, ему не следует препятствовать».

В конце Ошри пишет, что раввин Ицкович пошел к литовцам с целью вызволения учеников и ему удалось добиться их освобождения из-под ареста.

«В первый день месяца Нисан 5702 года один из людей в гетто спросил меня, позволено ли человеку спасать свою жизнь, покупая документ о крещении для того, чтобы сбежать в лес и присоединиться к партизанам» (*Ми-маамаким*, первый том, раздел 15, стр. 102-103).

Первый день месяца Нисан 5702 года — 19 марта 1942 года.

Около 29 760 евреев было согнано в гетто и несколько месяцев спустя 13 000 из них было расстреляно в Девятом Форте¹. Когда к Ошри обратились с этим вопросом, в гетто уже оставалось около 17 400 евреев — приблизительно половина их числа до оккупации.

Наличие документа, в котором указывалось, что его владелец крещен, было для еврея единственной надеждой выжить. Во многих местах евреи покупали этот документ, несмотря на опасность быть выданным властям и смерть в случае разоблачения. Вопрос о том, дозволено ли еврею поступать таким образом, неоднократно тревожил умы религиозных людей и, по воспоминаниям раввинов Польши, Словакии и Венгрии, многие обращались к ним с этим вопросом.²

Первая попытка основания еврейского подполья в Ковно была принята во время больших *Aktionen* (акций) осенью 1941 года. Главной целью подполья было поднять восстание, и молодые люди обучались пользоваться оружием. Лишь в 1943 году евреи начали уходить в лес в надежде найти партизан и присоединиться к ним. Слухи о поражении немцев в Сталинградской битве в конце 1942 года, восстание в Варшавском гетто в апреле 1943 года и слухи о массовых убийствах евреев в лесах восточной Литвы побуждали евреев совершать побег из гетто и искать партизанские отряды в Августовом лесу, находящемся в 120 километров южнее Ковно.

Ошри принял решение, однозначно запрещающее покупку свидетельства о крещении, даже когда речь шла о спасении жизни. Началом дискуссии, ведущей к этому выводу, служат строки из *Сефер Ха-мицвот* Рамбама:

«Б-г повелел возвеличивать Его имя. Как сказано в Торе: «И не бесчестите святого имени Моего, дабы Я был святым среди сынов Исраэиловых» (*Левит*, 22:32). Суть этой заповеди заключается в том, что мы должны провозглашать нашу истинную веру, чтобы мир услышал, и не бояться какого бы то ни было несчастья, которое может упасть на нас вследствие этого. Даже если кто-то насильственно попытается преследовать нас, настаивая на том, чтобы мы отказались от нашей веры, следует предпочесть смерть, но не вводить его в заблуждение, будто бы мы отказались от нашей веры в Б-га ... хоть и сохраняя ее в сердце...».

Поскольку свидетельство о крещении предназначается для того, чтобы ввести других в заблуждение, якобы его владелец не является евреем — это является прямым нарушением обета проповедовать свою веру и предписания Рамбама «лучше умереть, чем преступить». Ошри комментирует это следующим образом: «Свидетельство о крещении означает лишь одно — то, что его обладатель погряз в союзе с Б-гом, и отрекся от избранного Им народа... Даже в том случае, когда его [владельца документа] вера в союз и Спасителя крепка, подобное однозначно запрещено

в силу заповеди о том, что лучше умереть, чем ввести неевреев в заблуждение о том, что ты отрицаешь существование Бога Израиля (*Ми-маамаким*).

Ошри находит поддержку своему вердикту в книге Исраэль Меир ХаКозн «Нидхей Исраэль»:

«Само утверждение «я не еврей» является тем, из-за чего еврей должен пожертвовать своей жизнью в минуты опасности, и тем более в нашем случае, когда приобретение такого удостоверения о крещении не служит надежным паспортом к безопасности, поскольку тот, кто им обладает, может погибнуть от оружия или от голода, даже если ему удастся добраться до леса» (*Нидхей Исраэль*, 6-ая глава).

Суммируя вышесказанное, Ошри пишет: «Нет совершенно никаких оснований, позволяющих еврею приобретать документ о крещении, даже если он считает, что это поможет ему сбежать. Вместо этого, от него требуется умереть, для того чтобы святить Имя Б-га.» (*Ми-шаммаим*). Однако в другой книге «Диврей Ефраим», рассматривая подобный случай, Ошри предложил решение, которое несколько отличается от предыдущего. Один еврей желал приобрести нееврейский паспорт, намереваясь поменять фотографию на свою, чтобы спасти свою жизнь. Ошри вновь обратился к вердикту Рамбама, запрещающему вводить в заблуждение неевреев, но в этом случае Ошри подчеркнул наличие существенной разницы между двумя случаями. Нееврей, продающий паспорт, знает, что покупатель еврей не собирается отречься от своей веры и покупатель паспорт только в целях сохранения жизни. Однако когда еврей предьявляет властям паспорт, в котором написано, что его владелец не является евреем, не преступает ли он заповедь об освящении Имени Божьего? Ссылаясь на Иосефа Каро, раввин Ошри утверждает, что в данном случае человек не преступает заповедь Б-га.

«Человек не может провозглашать, что он идолопоклонник, чтобы не быть убитым. Но, если когда его преследуют, он переодевается, чтобы в нем не опознали еврея, — это допустимо, поскольку он не провозглашает того, что он идолопоклонник» (Иосеф Каро, *Шульхан Арух, ЙорэДэа, 1576*).

Другой известный раввин, Шавтай Меир Коэн, дает похожий ответ на данный вопрос:

«Даже во время погромов это [преступление заповеди] запрещено только тогда, когда идолопоклонники опознают его и возлагают силой обратить его в свою веру. Однако переодевание в языческий наряд допустимо, поскольку это не является богохульством, так как ведь язычники не смогут опознать его...» (*Сифтей Коэн*, комментарий к *ЙорэДэа*).

На основании этих источников Ошри не запрещает показывать поддельный паспорт властям. Ведь чиновники не предполагают, что владелец паспорта на самом деле еврей и, в отличие от документа о крещении, наличие фальшивого паспорта не говорит о том, что его обладатель принял другую веру и отказался от своей. Тем не менее, Ошри колебался по поводу вынесения окончательного решения.

В другом случае, еврей, имя которого не было еврейским, обладал паспортом, приобретенном до войны. Чтобы спасти свою жизнь, он хотел внести в него буквы R.K. (*Roimische Katolik* — римский католик), как это было принято в паспортах католиков. Поскольку буквы R.K. могли быть интерпретированы по-разному и неевреи искренне считали, что этот человек является христианином, хотя выставление себя неевреем не входило в его намерения, Ошри дал положительный ответ на этот вопрос. Объяснение этому в том, что когда еврей подразумевает под «R.K.» *Kein Roimer* (не католик), а власти интерпретируют эту аббревиатуру как *Roimische Katolik*, эта уловка допустима.

Д-р Ирит Абрамски,
директор русскоязычных программ Международной школы при Яд ва-Шем (Иерусалим),
Андрей Шапиро, (Иерусалим)

Примечания

¹ Гарфункель Лейб, *Ковно а-йеудит ве-хурбана (Еврейское Ковно и его уничтожение)*. — Иерусалим: Яд ва-Шем, 1959. — С. 50-52; 83: «В гетто осталось 17 412 евреев»).

² Во многих «Вопросах и Ответах» появляются вопросы, касающиеся того, позволено ли еврею приобретать документ о крещении для того, чтобы спасти свою собственную жизнь. Владелец такого документа не был на самом деле крещен, и акт покупки не свидетельствовал о том, что покупающий желает принять христианство. В разных странах (Польша, Словакия, Венгрия, Литва) в различные времена раввинам задавался один и тот же вопрос: «Позволено ли еврею приобретать документ о крещении для того, чтобы спасти

Учні єшиви. 1933 рік.
(Фотоальбом Романа Вишняка «*Wo Menschen und Bucher lebten*», Мюнхен, 1993)

Продовження на стор. 3

Продовження, початок на стор.2

свою собствениу жизнь?» Польский раввин, доктор Иаков Авиадор (главный раввин и председатель суда в Дрогобиче и Бориславе) упоминает, что в суд часто обращались религиозные евреи с одним и тем же вопросом: «Позволяется ли использовать христианские удостоверения и таким образом выдавать себя за христиан?» Все они чувствовали, что они живут в абсолютно других условиях и что закон «лучше умереть, чем преступить» не имеет прямой связи со сложившейся ситуацией. Этот закон был актуален, когда враги требовали, чтобы еврей преступил запреты идолопоклонничества, убийства и разврата, угрожая ему тем, что в случае неповиновения он будет убит. В этом случае еврей должен расстаться со своей жизнью и не выполнять приказ врага... Но вопрос, который рассмат-

ривался ими, был совсем другим. Немцы ни в какой мере не желали того, чтобы еврей имел на руках подобного рода удостоверение. Смерть грозила тому, кто решал пройти настоящее крещение. С другой стороны, если живший в гетто еврей не бунтовал и выполнял навязанную ему работу, в первое время его не убивали. Однако если еврей ловили с документом, утверждающим его христианское вероисповедание, даже в первые дни его убивали на месте... Поэтому, если после обнародования этого приказа еврей все же приобретал такой документ, он делал рискованнейший шаг... Как раввинский суд мог принять решение, запрещающее владение таким документом? Приняв это решение, раввины только бы сыграли на руку нацистам (Раввин Иаков Авиадор, Хелек Иаков, 3, Мексике, 1956).

H.J. Zimmels, *The Echo of the Nazi Holocaust in Rabbinic Literature, Great Britain: Ktav Publishing House, 1977, pp. 77-81.*

З А Р Х І В І В

ПРОТИСТОЯННЯ ОСОБИСТОСТІ ПОЛІТИЦІ НАЦИСТСЬКОГО ГЕНОЦИДУ

Закінчення, початок див. у № 2, 3, 4, 2002 р.

У літературі наводяться приклади виявів опору фашистам у такі моменти, коли люди фактично вже були позбавлені можливості врятуватися, — в останні хвилини перед розстрілом. Зокрема, згадуються факти по Вінницькій області. Загальновідомими є опубліковані В.Гроссманом та І.Еренбургом розповіді про відчайдушний протест юних браїлівчанок під час акції знищення в лютому 1942 року: незважаючи на побиття, на мороз, Роза Гехтман співала пісню про рідну країну, в якій вільно дихає кожна людина, а красуня Ліза Перкель відмовилася роздягатися, вимагаючи, щоб її розстріляли в одязі. Дівчата обстоювали не лише власну гідність. Керівник общини браїлівських євреїв Йосиф Кулик, якого відпустили з місця страти додому, заявив, що оскільки народ обрав його своїм головою, то він воліє залишитися разом з ним й погодиться піти лише в тому разі, коли його земляків не вбиватимуть. Ми представляємо документи і районних НДК з розслідування злочинів німецьких фашистів і їх посібників під час окупації Вінниччини та свідчення очевидців, які також описують факти протистояння.

У текстах досліджуваних нами документів мотив осмислення Голокосту майже не лунає (за винятком епізодів, у яких люди намагаються передати свої почуття, пережити тоді, коли вони зрозуміли, що вироки їм та їх рідним виносилися тільки на підставі їх належності до євреїв). Як уже зазначалося, на радянських територіях єврейська община в передвоєнне десятиліття припинила існування, релігійність виявлялася в дотриманні головних традиційних звичаїв і обрядів, у відзначенні свят єврейського календаря. Жоден з євреїв-подолян, які пережили Катастрофу й свідчили про це, не сприймав Голокост як відплату за підтримку комуністичного режиму чи роковане мучеництво в ім'я Кіддуш ха-Шем. Це зрозуміло: свідчення, дані НДК у 1944-1945 рр., містять лише повідомлення про факти розправи з євреями, при чому часто-густо їх називають взагалі «радянськими громадянами», не пов'язуючи загибель євреїв з їх національністю. Спогади й свідчення, записані в роки існування СРСР, не могли містити роздумів, забарвлених інакше, ніж дозволяла панівна ідеологія «єдиного радянського народу», — тому їхні автори воліли не торкатися небезпечних тем. Що ж до свідчень, датованих останніми десятиріччями, намагаючись об'єктивно відтворити події. Але респонденти були дітьми чи підлітками в 1941-1944 рр., зрозуміло, що їх пам'ять фіксувала події, переживання, почуття, а не абстрактні міркування і в їхньому тодішньому баченні нацисти були ворогами насамперед Радянського Союзу, а євреїв — у тому числі. Так, до речі, гітлерівці сприймалися переважно більшістю євреїв, чиї дитинство та юність припали на 20 — 40 рр. минулого століття, отже, були позначені впливом комуністичного виховання. Вважаємо, що з цієї причини люди, які відкрито виявляли свій протест перед катками в останні миті життя, найчастіше апелювали до Сталіна, радянської армії як до справедливих месників за вбивство невинних людей.

Неможливо встановити з певністю, що змушувало євреїв Вінниці, Бару, Браїлово, Іллінці, Калинівки, Липовця, Лігана, Немирова, Хмільника, інших містечок і сіл Вінниччини тисячами колонами йти до місця страти, терпіти по дорозі приниження і знущання і, допускаючи, що йдуть на смерть (адже нацисти та їх поплічники оголошували, що переселяють євреїв в інші місця проживання), не кинути разом на вбивць. Беззбройність? Відсутність лідерів? Готовність скоритися волі Божій? Приголомшеність тим, що серед поліцаїв йшли знайомі люди — недавні сусіди, співробітники, одно-

класники, з якими до війни були в нормальних стосунках? Бажання не накликати кари на тих, кого поки що не відібрали в колони смертників, або розділити долю з рідними? Розпач, приреченість, зневіра? Інші мотиви?

Кожна з цих відповідей правомірна в певному сенсі, але цілковитого пояснення такої поведінки євреїв під час акції знищення, мабуть, дати неможливо. Ясно одне — в колонах приречених йшли беззахисні літні люди, жінки, діти; чоловіки-євреї, здатні до опору та боротьби, в основному були на фронтах. Але біля могильних ям, коли ставало зрозуміло, що євреїв приведено на знищення, було чимало відчайдушних втікачів, яких наздоганяли ворожі кулі. На підставі заяви хмільничанина А.Беккера до районної НДК, датованої серпнем 1944 року, можна стверджувати: Хана Разморіна висловилася на захист людської гідності, людяності взагалі, нагадавши фашистам і поліцаям про Бога, сказавши їм, що вони здійснюють злочин. З текстом заяви А.Беккера перегукуються епізод із книги С.Гіля про розстріл хмільницьких євреїв 9 січня 1942 р. Зі свідчення Миколи Хворошана, який, поранений, вибрався з могили і дістався с.Голодьок, де його виходили, дізнаємося про схожий факт: першою того дня загинула Фаня Моргуліс, дівчина, котра вигукнула катом слова презирства і погрози (у заяві А.Беккера також описується акція 9.01.1942 р.).

У свідченнях Юрія Рахмана є розповідь про вінничанина Аврума Таксера: той під час єврейського погрому вихопив у фашиста зброю, стріляв у ворогів, одного вбив, іншого поранив і кинувся навтіки дахами сараїв. Його поранили і тоді зловили, вбивши після страшних знущань. Як не парадоксально, але цей випадок не залякав і не зневірив Юрія та його батька — усвідомлюючи, що шанси на успіх мізерні, вони все-таки не збиралися чекати від ворогів вирішення своєї долі. Судячи зі слів Рахмана, приклад Аврума Таксера зміцнював переконання батька й сина в тому, що варто користатися кожною можливістю втечі з полону, і підштовхував до реалізації цього.

Уродженцеві Іллінців Срулові Кабану, який повернувся з фронту додому 1945 року, очевидці звирячого вбивства євреїв у цьому містечку 15 грудня 1942 року розповіли про загибель його родини. Фашисти й поліцаї зігнали євреїв у приміщення Іллінецької шкіряної майстерні і спалили їх живцем. Перед смертю 25-річна Софія Кабан, сестра фронтовика, вигукнула: «Сталін прийде, він помститься за нас!» Ще один фронтовик, кавалер ордена Слави III ступеня, колишній в'язень Іллінецького гетто Юхим Резник згадує, що 25 листопада 1943 року його в числі трьохсот приречених привели на місце страти. Йому, Семенові Ваксу, та ще одній дівчині вдалося втекти, коли під час розстрілу невідомий єврей (Резник запам'ятав лише, що той був високим і дужим) кинувся на поліцая і вихопив у нього автомат. Зчинилася паніка, завдяки якій пощастило врятуватися трьом.

В акті Калинівської районної НДК від 14 березня 1944 року згадано, що перед розстрілом євреїв у с.Янові Калинівського району кравець Л.Яновський у відповідь на знущання над беззахисними жінками й дітьми напад на одного з жандармів і чи важко поранив, чи зарізав того лезом (із тексту незрозуміло). Метою фашистів було доведення євреїв до рівня істот без почуття самоповаги, однак представлені тут джерела наводять факти, які відображають протилежні нацистським намірам результати: вищезгадані люди виступили з протестом, прагнучи обстоювати право бути людиною і показуючи, як людина мусить поводитися з іншими людьми. Невелика кількість зафіксованих подібних фактів не є доказом того, що їх не було більше, — від смертних ям врятувалися одиниці, нікому розповідати.

Єврейські жінки Бессарабії у вересні 1941. Погром.
(Лоуренс Піс «Die Nazis», Мюнхен, 1997)

Продовження на стор.4

Продовження, початок на стор. 3

Деякі документи, виявлені в державних архівах, мають розбіжності з версіями одних і тих же подій та постатей. Подібне спостерігаємо у випадку Еля Абрамовича з Хмільника. Так, актом № 32 виконком Хмельницької селищної ради засвідчує арешт німецькою польовою жандармерією шістьох громадян – мешканців Хмільника – у липні 1941 року. В акті також говориться, що після тортур цих людей повісили на телефонних стовпах уздовж вулиць міста (дата страти не вказується). Доданий до акта список повішених громадян засвідчує, по-перше, що всі вони були євреями, і, по-друге, що серед страчених був Ель Абрамович. Акт і список датовані 14 квітня 1945 року.² В серпні 1944 р. була написана заява мешканця с.Угринівки Якіма Іваниці до Хмельницької районної НДК про злочини гітлерівців та їх поплічників. Заявник стверджував: 16 жовтня 1942 року Ель Абрамович утік з-під арешту (коли його було заарештовано, з тексту заяви встановити неможливо), тоді ж був уліпаний поліцейськими, які люто катували втікача, а 28 жовтня 1942 року німецькі карателі повісили Еля Абрамовича. “Чорна книга” також містить розповідь про страту цієї людини (зі свідчень хмельничанина І.Беккера). Додано відомості про причину арешту Абрамовича – хтось доніс, що він має зброю. Говориться також, що для страти побудували шибеницю. І.Беккер розповів, що коли побитому Абрамовичу звеліли сказати останнє слово, він мовив: «Нехай фашисти й їх обербанди Гітлер будуть зметені з лиця землі». Про день страти немає даних, але з тексту можна зробити висновок, що йдеться про період між 25 грудня 1941-го та 2 січня 1942 року.

Викликає сумнів зауваження, що Абрамович був на той час важко хворою літньою людиною, оскільки список страчених через повішання громадян Хмільника точно вказує рік народження Еля (Іллі в списку) Абрамовича – 1911. Тобто йому було приблизно тридцять років. Навряд чи зміг би старий і хворий чоловік утекти (причому, буквально) з-під арешту. Можливо, після тортур він був таким змученим, що виглядав набагато старшим.

Як усе було насправді, зараз неможливо встановити до найменших подробиць. Однак незаперечним є факт повішання Еля Абрамовича – отже, він дійсно чинив щось, що було визнане гітлерівцями як злочин проти їх “порядку”. Вважаємо ймовірними такі його дії, як антифашистська агітація серед євреїв, збір і переховування зброї (на користь такої думки свідчить заява Я.Іваниці, який, судячи з деталей, був очевидцем погоні за Абрамовичем і того, як його катували, спіймавши, а також вид страти – німці, як правило, вішали аби залякати людей, зламати їх опір). Окрім того, ми схильні вважати точною дату, вказану в заяві Іваниці. Адже він її вказав сам, як йому запам’яталось. Автори акта № 32... особисто не були свідками страти Еля Абрамовича та інших мешканців м.Хмільника (судячи з усього, арешти і страти названих у списку не були пов’язані між собою і відбувалися в різний час). Подібно, що голова й секретар Хмельницької селищної ради не зовсім точно сформулювали речення, внаслідок чого дата німецької окупації міста – до Хмільника гітлерівська армія вступила 17 липня 1941 р. – сприймається як дата арешту й страти Еля Абрамовича. Що ж до “Чорної книги”, то, напевно, епізод з Абрамовичем розташований між повідомленнями про події 25 грудня 1941-го і 2 січня 1942 р. суто з композиційних міркувань, оскільки в розповіді І.Беккера не зафіксовано точної дати. Цілком вірогідним є й те, що перед смертю мученик звертався до катів зі словами непокори, – цей момент засвідчено І.Беккером, який – з тексту “Чорної книги” – бачив останні хвилини життя Еля Абрамовича.

У працях вітчизняних дослідників історії єврейського Опору на території Радянського Союзу під час Другої світової війни висловлюється думка, що євреї іноді вдавалися до самогубства. Аналізуючи соціальні причини самогубств, вчений-соціолог Е.Дюркгейм дійшов висновку, що, по-перше, у євреїв, як представників іудаїзму, порівняно з представниками інших віросповідань станом на кінець XIX ст., найменше число самогубств і що, по-друге, це явище пояснюється зцементованістю релігійної громади, до якої належать євреї. Іудаїзм, за Е.Дюркгеймом, гальмує схильність до самогубств пильною регламентацією всіх моментів людського існування, отже, не залишає майже нічого на розсуд індивідуальної волі. Водночас існує парадокс Масаді: в цій фортеці поблизу Мертвого моря в I ст.н.е. 960 обложених римськими легіонерами євреїв вчинили акт масового самогубства, віддавши перевагу смерті над рабством. “Іудейська війна” Йосипа Флавія містить свідчення однієї з жінок, яка уникла тоді смерті й переказала останні слова ватажка зелотів Ельзара бен Яіра, що велів знищити все, крім їх, оскільки їха доведе римлянам: повсталі померли не з голоду, вони добровільно обрали смерть.

Релігія суворо забороняє самогубство, епізод з Масадію навіть не згадано в Талмуді, проте, як тлумачить реб Йосеф Телушкін, єврейське право віддає перевагу добровільній смерті у деяких випадках: не добре намагатися врятувати власне або чиєсь життя, коли ціною за нього стане загибель іншої невинної людини; коли порятованого примусять до ідопоклонства чи до збочених статевих контактів. Доказом того, що акт само-

губства може сприйматися не стільки як вираження відчаю, скільки як форма протесту проти знущань і насильства, вважаємо свідчення колишнього депортованого з Буковини в’язня Бершадського табору Германа Молдвера. Він згадує, як на етапі від станції Флорешти до Бершаді під час ночівлі в корівнику рабин із буковинських Чернівців перерізав собі вени.

Безперечно, люди боялися заходів, яких вживали гітлерівці стосовно євреїв, надто – так званих “реєстрацій”, що майже завжди закінчувалися масовим розстрілом. З архівнослідчих справ № 21/54 першої дільниці та №№ 67 і 72 другої дільниці народного суду м. Вінниці, датованих груднем 1941 р., встановлено, що громадянки Роза Шраєр, Нехема та Сося Шмуклер повісилися, а Неся Цукерман втопилася в криниці напередодні оголошеної німецькою комендатурою чергової реєстрації євреїв 5 грудня 1941 р. Перший масовий розстріл вінницьких євреїв відбувся 19 вересня 1941 р., йому також передували накази євреям з’явитися на реєстрацію. Таким чином, жінки, котрі вчинили самогубство в грудні, були здатні передбачати, що наслідком реєстрації знову буде масовий розстріл. Насправді це сталося 16 квітня 1942 року, в грудні йшлося про створення гетто у м.Вінниці. Слідство у вказаних справах дійшло висновку, що проти Рози Шраєр, Нехема та Сосі Шмуклер і Несі Цукерман не було здійснено злочинів і що їхня смерть настала внаслідок самогубств, основною причиною яких, допитані в справах свідки, вказували – страх перед можливим розстрілом, хоча фігурували й інші мотиви. Дивно, що страх, як причину подібних випадків, називають й ті історики, які досліджують долі українського єврейства під час Другої світової війни. Очевидно, вони беруть таке пояснення зі слідчих справ і не замислюються над явною

суперечністю між мотивом дії та самою дією: лякаючись смерті, завдати собі смерть. Вважаємо, слід брати до уваги обставини, які створювалися фашистами, – глум, приниження, змушування роздягатися догола, катування найслабших, цілковите заперечення права людей на визнання їх людьми, бодай в останні перед смертю хвилини. Тому поясненням причин самогубств євреїв у гетто, часто-густо напередодні проведення якихось масових заходів, є, на наш погляд, неприйняття людиною наружи над її особистістю. А те, що протест виявився у формі самогубства, пов’язане з моментом усвідомлення власної покинутості, неможливості протистояти іншим чином, переживання загибелі близьких людей. Так Оня (Анна) Галицька з Брацлава обпилилася спиртом і підпала себе після того, як дізналася про вбивство свого чоловіка Нахмана (Наума) Галицького.

Ініціативним документом для пошуку інформації про долю сім’ї Галицьких стало оголошення внука Оні та Нахмана – Михайла Галицького – в ганноверській газеті “Unser Zeitung”, надісланий на адресу облдержархіву у вересні 1999 року, з проханням відгукнутися тих, кому щось відомо про трагічну загибель родичів, названих в оголошенні Наумом та Анною. За документами архівнослідчої справи № 799 Комітету державної безпеки при Раді Міністрів УРСР у звинуваченні колишнього головного лікаря Брацлавської районної лікарні П.Агненка в посібництві німецько-румунським окупантам і на підставі свідчень брацлавчан Стасі Бачинської, Марії Файн, Фані Фельдман та Михайла Купершміда – очевидців загибелі Оні Галицької, вдалося встановити, що Нахман (Наум) Галицький працював зубним лікарем у Брацлаві, його дружина Оня (Анна) Галицька була акушеркою. Сини подружжя були інженерами. Як згадує М.Купершмід, родину поважали. Коли почалася війна, сини Галицьких пішли на фронт, про що Нахман Галицький написав листа до районної газети. В листі, який було опубліковано, батько молодих фронтовиків заявляв про свою готовність воювати з фашистами і, за свідченням М.Купершміда, закликав земляків до боротьби з Німеччиною. Свідки Л.Борох та Ш.Шпільман, допитані в справі звинувачення П.Агненка, стверджують, що газету з листом Н.Галицького (в матеріалах слідства – статтею) Агненко передав до жандармерії. Нахмана було заарештовано і відправлено до Тульчинської тюрми, де його розстріляли.

Світ, у якому лікар може віддати на розправу свого колегу, а нацисти сортують людей і визначають, кому можна дозволити жити, а кого слід умертвити, виявився несумісним зі світом Оні Галицької. Її самогубство – це вияв відчайдушного протесту проти зрадництва і знущання над людиною: останні слова нещасної запам’ятали свідки.

Справа № 1/29 народного суду м. Вінниці містить документи попереднього слідства щодо встановлення причин смерті громадянки містечка Юзвина³ Вінницького району Іди Лівшиц, труп якої було знайдено 6 вересня 1941 року. Встановлено, що смерть Іди Лівшиц заподіяла собі сама. Судячи з дати самогубства, страх перед акцією знищення євреїв не міг бути причиною суїциду, оскільки перша така акція у Вінниці відбулася пізніше на два тижні. Проте момент страху був: 5 вересня Юзвин зайняли мадярські військові підрозділи, які в німецькій зоні окупації Вінницької області брали участь в масовому знищенні єврейського населення. Євреї містечка були налякані, намагалися сховатися. Іда Лівшиц також переховувалась у льоху сусіда Левка Шевчука, де й була знайдена повіше-

Продовження на стор.5

Хся Штром, втекла з гетто Каунаса, партизанка.
(З каталогу «Jewish Life in Lithuania», упродовжки Рута Пушмане, Даріус Сталіюнас, Вільнюс, 2001)

ГОЛОКОСТ У ЗАХІДНІЙ ВОЛИНІ

Напад фашистської Німеччини на СРСР супроводжувався швидкою поразкою радянських військ. Вже 25 червня 1941 р. вони залишили Луцьк, 28 червня – Рівне. На початку липня того ж року Волинська та Рівненська області були окуповані німецько-фашистськими загарбниками.

В умовах беззавдання, коли на місцях ще не була встановлена німецька окупаційна адміністрація, євреї стали об'єктом агресії місцевого населення. Цьому, очевидно, сприяли антиєврейські настрої, які стрімко зростали на Волині починаючи з другої половини 1930-х рр.

Пограбування відбулися в багатьох місцях компактного проживання євреїв – у містечках Березно, Дубровиці, Людвиполі, Сарнах, Степані та ін. У час погромів, які пройшли на початку липня 1941 р., загинуло чимало євреїв. Зокрема, у містечку Тучин, селах Ланівці та Гориньград Перший вбито по 60 євреїв¹. Особливо жорстокістю відрізнявся погром у м. Крем'янець. Тут загинули 100 осіб². Десятки євреїв постраждали в селах. Нечисленне єврейське населення, що проживало в них, виявилось в особливо невідгданому становищі. Серед сіл, де вбито євреїв, – Любязь, Певно, Олика та ін.

В окремих населених пунктах, як, наприклад, у Рокитні, Луцьку, Серниках євреї утворили групи самооборони. Так, у Троянівці, п'ятнадцятьом євреям вдалося розігнати численну юрбу погромників³.

Подекуди участь у погромах брали й солдати айнзацгруп СС. З огляду на те, що вони відбувалися поблизу фронту й справляли деморалізуючий вплив на військових, наприкінці липня 1941 р. командування групи армій "Південь" оприлюднило розпорядження, яким категорично заборонило участь військових у таких акціях. Припиненню хвилі погромів (кінець липня 1941 р.) сприяло й встановлення німецької влади в окупованих місцевостях (в наказі німецько-фашистських окупантів від 11 липня 1941 р., який поширювався в Західній Волині, зокрема, у м. Корець, стверджувалося: "Під загрозою розстрілу забороняються грабунки і грабежі"⁴). Водночас у деяких містах німецько-фашистські окупанти провели масові вбивства євреїв. В окремих випадках їх страчували як відплату за смерть німецьких воєнків (напр., у с. Озютичі за смерть німецького льотчика вбито 80 євреїв⁵).

У серпні 1941 р., згідно з розпорядженням рейхсміністерства східних земель про адміністративний поділ окупованих областей України, територія Волинської та Рівненської областей увійшли до складу генерального округу (Generalbezirk) "Волинь"⁶. Його центром стало м. Луцьк. Округ увійшов до складу рейхскомісаріату "Україна" з центром у Рівному. Його очолював гауляйтер Е.Кох.

Протягом останніх днів червня – 5 липня 1941 р. у Волинській і Рівненській областях розстріляно тисячі євреїв. Серед закатованих – євреї Дубно, Клевані, Млинова, Турійська, Тучина, Устипуга, Червоноармійська, інших сіл і містечок. Найчисельніших втрат у перші дні німецько-фашистської окупації зазнали общини Луцька (де 30 червня та 2 липня 1941 р. розстріляно 1460 євреїв), Володимир-Волинського і Клевані (відповідно 150 і 170 осіб)⁷.

У багатьох містах і містечках розстріли літа 1941 р. відбувалися за списками "радянських активістів". У такий спосіб нацистські злочинці винищували інтелігенцію, громадських діячів, людей, здатних очолити єврейську громадськість.

Протягом літа 1941 р. акції масового знищення євреїв відбулися в багатьох місцевостях. Лише в липні на Рівненщині вбито понад тисячу чоловік (серед них 400 євреїв Рівного, яких розстріляли 9 липня 1941 р. на околиці міста⁸). Протягом серпня в області загинуло ще понад 3,5 тис. чоловік. Серед них – 957 євреїв Острога (4 серпня 1941 р.), 575 євреїв Дубно (22 серпня), 460 костопільчан (16 серпня), 450 мешканців Здолбунова (7 серпня). В той же час – у серпні 1941 р. – у Волинській області німецько-фашистські окупанти стратили ще близько 3 тисяч євреїв⁹.

Наймасовіша акція "остаточного розв'язання єврейського питання" 1941 року в Західній Волині відбулася 7-8 листопада. Жертвами нацистів стали євреї Рівного. Неповдалі міста, в урочищі Сосонки, німецько-фашистські злочинці розстріляли 17,5 тис. євреїв. Разом з підрозділами фашистської армії участь у розстрілах євреїв брали й члени української поліції.

Протягом липня – осені 1941 р. окупаційна влада видала низку розпоряджень, якими всебічно регламентовано життя євреїв. Зокрема, неодноразово оприлюднювалися накази, згідно з якими євреїв зобов'язали носити особливі знаки, які виокремлювали їх серед цивільного населення. Білу пов'язку з синьою (подекуди – голубою) зіркою Давида на лівій руці примушено носити всіх євреїв, починаючи з 14-річного віку. В окремих місцевостях цей знак замінено на жовті кола на руці та спині.

Ухилення євреїв від носіння спеціальних знаків каралося. Так, згідно з розпорядженням Рівненського гетітскомісара д-ра Беєра від 19 вересня 1941 р.

відсутність знаку каралося штрафом у розмірі 1 тис. карбованців¹⁰, у Мізочі (згідно з наказом місцевої комендатури) порушників карали смертю¹¹.

Серед обмежень, які регламентували життя євреїв, – комендантські години. В багатьох містах і містечках євреям заборонили виходити поза межі єврейських кварталів, в окремих, як, наприклад, у Дубровиці, – ходити тротуарами¹². 5 жовтня 1941 р. у рейхскомісаріаті "Україна" євреям заборонено користуватися поштою, 15 жовтня того ж року – змінювати місце проживання.

У перші місяці німецько-фашистської окупації, коли в краю ще працювали заклади торгівлі, власниками яких були євреї, їх зобов'язано працювати в суботу (в такий спосіб нацисти намагалися дискредитувати святий для них день), натомість євреям, які традиційно працювали в усі інші дні тижня, заборонено торгувати в неділю.

3 листопада 1941 р. євреїв позбавляли власності¹³. Зокрема, закривалися та конфісковувалися їхні ремісничі майстерні й магазини. В першій половині 1942 р. в євреїв конфісковано сільськогосподарський інвентар, вози, домашню худобу та птицю; їм наказано здавати кольорові метали (зокрема – вироби з бронзи, міді, цинку). На євреїв накладалися контрибуції, їх працю масово використовували на примусових роботах.

Складовою фашистського "нового порядку" стало утворення трудових таборів (Луцьк, Костопіль). Роботу молодих бранців-євреїв, що опинилися в них, використовували за потребою окупаційних властей (напр., у деревообробній промисловості)¹⁴.

У більшості міст і містечок регламентовано час, коли євреям дозволялося торгувати на ринках (у м. Корець, напр., – з 10 до 12 години), в окремих місцевостях торгівлю для євреїв заборонено взагалі. В деяких містечках на території генерального округу "Волинь-Поділля" (як, напр., у Рівному, згідно з розпорядженням місцевого гетітскомісара від 16 серпня 1941 р.) їм заборонено купувати будь-що на торгах.

Від початку німецько-фашистської окупації євреїв усували з посад, які вони займали. В умовах фашистського "нового порядку" право обіймати керівні посади зарезервовано винятково за особами "арійського походження". Лише у виняткових випадках до зими 1941 р. євреям дозволялося очолювати артілі (створені протягом 1939-1941 рр. у процесі радянізації Західної Волині)¹⁵.

Регламентация життя євреїв, перетворення їх у парії тривало і в подальший час. 13 березня 1942 р., наприклад, гетітскомісар Рівного д-р Беєр видав розпорядження, яким заборонено та відмінено вже укладені шлюби між євреями, тими, хто народився від змішаних шлюбів та членами єврейських релігійних громад – з одного боку, та українцями, росіянами, поляками, чехами та представниками інших національностей – з другого.

В умовах фашистського "нового порядку" представницькими органами єврейської громадськості стали юденрати, які утворювалися окупаційною владою. Їхня реальна функція зводилася до виконання розпоряджень загарбників. Зокрема – проведення перепису єврейського населення, реєстрація працездатних, забезпечення виконання євреями примусової роботи тощо (в окремих містах, напр., при юденратах діяли комісії, які відповідали за те, щоб євреї в час переселення в гетто залишали свої будинки неушкодженими та впорядкованими)¹⁶. До компетенції юденратів входили також завдання, пов'язані з організацією життєзабезпечення гетто.

Юденрати очолювали голови та їхні заступники. Ці посади займали

здебільшого відомі серед євреїв громадські діячі. Так, юденрат у Луцьку очолювали Й.Ройтман і А.Куперман, у Рівному – М.Бергман і Я.Сухарчук, у Ковелі – Б.Мороз і Й.Сандлер, Володимирі-Волинському – С.Моргенштерн, Острозі – Я.Блюм, Рокитні – Й.Шульман¹⁷.

Реалізувати розпорядження окупаційної влади юденратам допомагали підрозділи "єврейської служби порядку". Їхнє утворення на території генерального округу "Волинь-Поділля" розпочалося восени 1941 р. З-поміж перших таких загіт постав у Рівному. 19 вересня 1941 р. місцевої гетітскомісар видав розпорядження про створення підрозділу "єврейської служби порядку", яка складалася з 20 чоловік. Поступово такі загони організовано і в інших містах компактного проживання євреїв (у т.ч. і в містечках, як, напр., у Берестечку).

Повноваження "єврейської служби порядку" поширювалися лише на єврейське населення конкретного населеного пункту. Її члени носили кашкети з жовтою стрічкою та нашивкою на ній "Єврейська служба порядку" або блакитну стрічку з зображенням зірки Давида на лівому рукаві.

Восени 1941 – влітку 1942 рр. територія генерального округу "Волинь-Поділля" вкрилася щільною мережею гетто. Вони створювалися в два

Продовження на стор. 7

Німецькі окупанти в українському селі. 1942 рік.
(З часопису «Spiegel», 2001, спеціальний випуск)

Продовження, початок на стор. 6

етапи. Серед перших – восени – взимку 1941 р. – сформовані гетто в Луцьку (19 тис. чол.), Рівному (понад 5 тис. чол., з них 1182 дітей віком до 14 років¹⁸), Степані (за свідченням очевидців, тут локалізовано від двох до трьох тисяч євреїв¹⁹). Гетто утворено також у Волидимирці, Дубно, Дубровиці, Людвиполі, Мізочі, Тучині інших містечках і, навіть, деяких селах (напр., с. Киселін Озютичівського району²⁰).

Найінтенсивніше гетто утворювалися навесні – влітку 1942 р. У цей час вони постали в Березно, Варковичах, Корці, Олександрії, Олиці та інших населених пунктах. Найбільшими з-поміж гетто, утворених в цей час на території колишньої Волинської області, були Володимир-Волинське (19 тис. чол.) і Ковельське (15 тис.); на території Рівненщини – здолбуновівське (3 тис.) та гетто в Новій Рафалівці (2 тис. осіб)²¹.

У гетто були сконцентровані не лише євреї – мешканці міст і містечок, а й ті, що проживали в селах. Так, у сарненське гетто зігнано євреїв з-поміж десяти сіл (Антонівка, Городець, Люхча, Немовичі та ін.)²².

Гетто створювалися в найбільш заведбаних частинах міст і містечок. Їхні невеликі розміри, мізерний житловий фонд у них, призводили до катастрофічної нестачі житла та перенаселеності помешкань: у середньому на людину в гетто Волині припадало 1-2 м²³.

В окремих містах Волині створювалися по два гетто або ж гетто поділялися на дві частини. Їхня структуризація відбувалася за фаховою приналежністю євреїв. Так, у Ковелі в новій частині міста сконцентровано 8 тисяч євреїв-спеціалістів, які працювали на підприємствах, що належали німцям. У другому ковельському гетто (утворене в квітні 1942 р.) сконцентровано тисячі “непотрібних” (тобто – непрацездатних): старики, діти, жінки²⁴.

В інших випадках (як, напр., у Дубно) розмежування районів гетто “корисних” (членів юденратів, єврейської міліції), євреїв-фахівців – з одного боку, і “непотрібних” євреїв – з другого, відбувалося в результаті внутрішнього поділу гетто на дві частини, які розмежовував високий паркан. В частині гетто Волині (напр., у Костополі) “корисні” євреї та члени їхніх сімей селилися ззовні вздовж забору гетто чи поруч із брамами, що вели в них²⁵.

Доведення жертв до становища жебраків, отже, – до голодної смерті, – було складовою нацистської політики “остаточного вирішення єврейського питання”. Власність євреїв (зокрема, будинки, майно, що залишалося в них) націоналізувалася. Присадибні ділянки подекуди роздавалися місцевому населенню. Земля ж, яка належала євреям, передавалася у розпорядження “виртшафтскоманд”²⁶. Одяг, що залишався в оселях євреїв, сортувався і реалізовувався через мережу торгівлі²⁷.

Серед першочергових завдань, які доводилося розв’язувати мешканцям гетто, – забезпечення своїх сімей харчами (“раціон” бранців гетто в м. Ратно, напр., яких використовували на найважчих роботах, складав 100 г на добу²⁸), медикаментами, боротьба з антисанітарією, яка була викликана голодом, надмірною концентрацією населення, нестачею води, отже, – порушенням санітарно-гігієнічних норм. Як наслідок – висока смертність: від 10-20 померлих на добу (як у кременецькому гетто) до півсотні (у луцькому²⁹). Євреям дошкуляли сваволя фашистів та банди злочинців, які проникали в гетто й чинили тут масові крадіжки, тероризували людей, вимагали від євреїв коштовності³⁰.

З організацією гетто нацисти закінчили приготування до “остаточного розв’язання єврейського питання”. Євреїв генерального округу “Волинь-Поділля” сконцентровано на локальному просторі й ізолювано від зовнішнього світу.

(Далі буде)

Максим Гон,
кандидат політичних наук (м.Рівне)

Примечания

¹ Круглов А. Энциклопедия Холокоста: Еврейская энциклопедия Украины / Ред. И.М.Левитас. – К., 2000. – С. 146; Катастрофа та опір українського єврейства (1941-1944). Нариси з історії Голокосту і Опору в Україні / Ред.-упор. С.Я.Слисаветський. – К., 1999. – С. 206.

² Володарская И. Катастрофа евреев Западной Волины в годы гитлеровской оккупации 1941-1944 // Евреи Украины та Держава Ізраїль. – К., 1998. – С. 56.

³ Там само.

⁴ Державний архів Рівненської області (далі – ДАРО), ф. Р-48, оп. 1, спр. 33, арк. 20.

⁵ Державний архів Волинської області (далі – ДАВО), ф. Р-164, оп. 1, спр. 193, арк. 5.

⁶ Советская Украина в годы Великой Отечественной войны. Документы и материалы: В 3-х т. – К., 1985. – Т. 1. – С. 307.

⁷ Круглов А. Назв. праця. – С. 29, 146.

⁸ Ціною власного життя. – Рівне, 1995. – С. 87.

⁹ Круглов А. Назв. праця. – С. 29, 147.

¹⁰ Волинь. – 1941, 21 вересня. – С. 4.

¹¹ Рівненщина в роки Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу 1941-1945. Документи і матеріали. – Львів, 1989. – С. 18.

¹² Ціною власного життя. – С. 161.

¹³ ДАРО, ф. Р-293, оп. 2, спр. 2а, арк. 61.

¹⁴ Катастрофа та опір українського єврейства. – С. 215.

¹⁵ ДАРО, ф. Р-293, оп. 2, спр. 2а, арк. 61.

¹⁶ ДАРО, ф. Р-293, оп. 2, спр. 1, арк. 61.

¹⁷ Хонигсман Я. Катастрофа евреев Западной Украины. – Львов, 1998. – С. 152.

¹⁸ ДАРО, ф. Р-22, оп. 1, спр. 19, арк. 14.

¹⁹ ДАРО, ф. Р-534, оп. 1, спр. 3, арк. 18, 159 – 160.

²⁰ ДАВО, ф. Р-164, оп. 1, спр. 193, арк. 4.

²¹ Круглов А. Назв. праця. – С. 30, ДАРО, ф. Р-534, оп. 1, спр. 4, арк. 104.

²² Круглов А. Назв. праця. – С. 151.

²³ Катастрофа та опір українського єврейства. – С. 214.

²⁴ Хонигсман Я. Назв. праця. – С. 184.

²⁵ Катастрофа та опір українського єврейства. – С. 215.

²⁶ ДАРО, ф. Р-293, оп. 2, спр. 1, арк. 4.

²⁷ ДАРО, ф. Р-23, оп. 1, спр. 18, арк. 1.

²⁸ ДАВО, ф. Р-164, оп. 3, спр. 10, арк. 2.

²⁹ Катастрофа та опір українського єврейства. – С. 217.

³⁰ Живыми остались только мы. Свидетельства и документы. Редактор-составитель Б.Забарко. – К., 1999. – С. 32-33.

ГОЛОКОСТ І УКРАЇНА

ХОЛОКОСТ И ФЕОДОСИЯ

Феодосия... Небольшой крымский город на берегу Черного моря. Город возник две с половиной тысячи лет назад как греческая колония, а спустя 500-600 лет в нем сложилась иудейская община. В IV в н. э. Феодосию сожгли кочевники, и лишь в конце XIII века город возродился уже как генуэзская колония Каффа.

Уже в последние годы XIII века в Каффе складываются иудейская и караимская общины, а в 1309 году построена синагога, одна из древнейших на территории СНГ (разрушена в годы Второй мировой войны).

На протяжении XIII-XVI веков в Каффу переселяются группы иудеев из Италии, Испании, Малой Азии, Кавказа, Литвы, постепенно слившиеся в своеобразную этническую группу крымчаков – крымских евреев.

В 1475 году город переходит под власть Турции. В 70-80-е годы XV в. каффинский «жидовин» Кокос становится доверенным лицом московского князя Ивана III в Крыму, а во главе общины становится великий еврейский ученый Моше Бер Яаков.

В середине XVI века община насчитывала 460 человек, что составляло 3% населения города¹.

После перехода Крыма к России (1783 году) город был переименован в Феодосию, а с начала XIX века в нем начинают селиться евреи – ашкеназим из Украины.

В конце XIX – начале XX века еврейская община Феодосии стремительно растет: если в 1874 г. евреев – 2727 человека², то в 1910 г. – 5005³. За указанный период население города в целом выросло с 12 до 32 тысяч жителей.

В 20 – 30-е годы в связи с сокращением деловой активности, а позже и запретом частной торговли и ремесла еврейское население Феодосии резко сокращается. Если в 1926 году в городе проживало 3810 евреев, в том числе 560 крымчаков⁴, то в 1939 году вместе с крымчаками их 2922 человека из 45 тысяч феодосийцев⁵.

22 июня 1941 год стал переломным днем. 3671 феодосиец, в том числе более 200 евреев, ушли на фронт. Сотни евреев были привлечены к

строительству оборонительных сооружений, в числе которых был и противотанковый ров...

В связи с приближением фронта в июле 1941 года начинается ограниченная эвакуация, а 26 августа Союзный совет по эвакуации разрешил организовать в 5 городах Крыма эвакуационные пункты, в том числе и в Феодосии. Предполагалось эвакуировать 85 тысяч человек⁶. 12 сентября немецкие войска вышли к Перекопу, и покинуть Крым стало возможно лишь морским транспортом через Керчь, Феодосию и Севастополь под постоянными бомбежками вражеской авиации.

Эвакуация еврейского населения Крыма в 1941 г. остается практически не изученной. Как происходил выбор – эвакуироваться или нет? Знали ли крымские, в том числе феодосийские евреи об уничтожении нацистами их собратьев в оккупированных районах?

В Феодосии не было крупных предприятий оборонного значения. Были вывезены часть оборудования табачной и консервной фабрик и их коллективов.

По воспоминаниям очевидцев событий (Б.А.Погребецкого, С.М.Альянаки) к сентябрю 1941 года ходили упорные слухи об уничтожении нацистами евреев, а не просто «мирных граждан», как писали газеты. Люди не знали, чему верить. Как рассказывает Б.А.Погребецкий, его родители долго спорили: стоит ли верить слухам и, бросив все, эвакуироваться, или же оставаться в городе. В конце концов победила точка зрения отца, и семья Погребецких в конце сентября покинула город на пароходе «Ташкент», имея от городской комиссии по эвакуации направление в г. Ленинград (Таджикистан). Пароход благополучно достиг Новороссийска, но перенесенное напряжение ожидания бомбежки все-таки сказалось: при разгрузке от сердечного приступа умер феодосиец Кацман⁷. А семья Альянаки в эвакуации было отказано, так как отец был болен тромбозом и по санитарным нормам не мог ехать морским и железнодорожным транспортом⁸.

Продовження на стор. 8

Продовження, початок на стор. 7

Таким образом, приблизительно до 20-х чисел октября 1941 года шла организованная эвакуация населения, процессом которой руководили городские и районные комиссии по эвакуации. К сожалению, пока не обнаружены директивные документы, определявшие работу комиссий.

О числе эвакуированных мирных граждан позволяют судить обнаруженные в 2001 году в Госархиве АР Крым историком В. Гурковичем ведомости, составленные уже в период оккупации Штабюро Городской управы г. Симферополя на основании не дошедших до нас советских документов. Согласно указанной ведомости, по состоянию на 1 ноября 1941 г. эвакуировались 70570 человек, в том числе 34020 евреев. Из Феодосии эвакуировались 3880 человек, в том числе 1530 евреев⁸.

Опираясь на тот факт, что полуостров покинуло чуть более 50% проживавших здесь евреев, В. Гуркович высказал предположение, что ГКО СССР летом 1941 года принял решение о первоочередной эвакуации еврейского населения. С решительными возражениями выступил М. Тяглый⁹. По мнению автора, приведенные в ведомостях данные об эвакуации еврейского населения достаточно точны, они дают представление об итогах планомерной эвакуации до конца 20-х чисел октября 1941 года, когда, в связи с прорывом немецкими войсками 28 октября обороны наших войск, эвакуация сменилась бегством.

По воспоминаниям очевидцев, на последний паром, покинувший Феодосию незадолго до сдачи города 3 ноября, брали уже и тех, у кого не было документов на эвакуацию¹¹. Немало мирных жителей, в том числе и евреев, присоединились к отходящим частям Красной Армии, но покинуть Крым не смогли, оставшись в Феодосии и, в большей степени, Керчи.

Итак, к 3 ноября 1941 года из приблизительно 3 тысяч евреев и крымчаков Феодосию покинуло организованно 1530 человек и некоторое число в последние дни стихийного бегства. Одновременно в городе остались евреи, эвакуированные ранее из Одессы и других районов в Крым.

Почему многие евреи не эвакуировались? Оставались те, кто не мог покинуть своих больных и старых родственников, но ведь немалое число людей и не пытались эвакуироваться. Традиционно причину видят в отсутствии официальной информации об уничтожении нацистами евреев.

Это, безусловно, верно. Но даже если бы такая информация была, ей многие не поверили бы. Тяжелые поражения Красной Армии летом-осенью 1941 года подорвали у значительной части населения доверие к официальным средствам массовой информации, обещавшим в предвоенные годы легкую и быструю победу.

Люди старшего поколения помнили немецкую оккупацию в 1918 году. Тогда немцы были достаточно терпимы к евреям, и потому рассказы о зверствах нацистов воспринимались многими с недоверием. Кое-кто даже надеялся, что при новой власти разрешат частную торговлю, не будут преследовать верующих...

Немало людей не хотели бросать все и отправляться в неизвестность за тысячи километров. Они верили, что «простых» людей «новый порядок» не тронет.

3 ноября 1941 года в Феодосию вошли немецко-фашистские войска. Некоторые жители встречали немцев хлебом-солью. Были среди них и дочери Соломона Гонаровского Бася и Фира. Их мать объясняла соседям: «Девочки так молоды, может быть, они уцелеют...»¹².

Стены домов запестрели объявлениями, требующими сдать оружие, запрещающими грабежи и мародерство. Иногда патрули даже пресекали ограбления евреев соседями¹³.

Подобные эпизоды действовали успокаивающе: «немцы вовсе не так страшны, как рассказывали».

Успокоилось и русское население, так как ходили слухи, что нацисты будут уничтожать все население, независимо от национальности.

Но судьба евреев и крымчаков была предрешена. В начале 1941 года Гитлер отдал устный приказ о подготовке к уничтожению советских евреев. К июню 1941 года были созданы четыре айнзацгруппы (А, В, С, D) численностью от 500 до 1000 человек в каждой, имевшие своей задачей уничтожение коммунистов и евреев. В Крым прибыли подразделения айнзацгруппы D, уничтожившей к середине ноября уже 5496 человек, в большинстве – евреев¹⁴.

ГОЛОКОСТ І УКРАЇНА

К ВОПРОСУ ОБ УНИЧТОЖЕНИИ ЕВРЕЕВ
В РЕЙХСКОМИССАРИАТЕ «УКРАИНА»

О нацистском геноциде еврейского населения Украины в последние годы написано немало книг и статей. Есть работы, в которых освещаются события Шоа на всей территории Украины¹. И практически по каждому региону нашей страны мы также имеем как минимум одну – две статьи или книги². Учитывая многообразие научной литературы на эту тему, можно предложить перейти от сбора фактов к их обобщению и всестороннему анализу.

Речь идет о сопоставлении общих и особенных черт тактики геноцида в различных регионах Украины. Употребляя слово «регион», автор имеет в виду административно-территориальные единицы и образования, созданные нацистами на землях Украины в 1941–1944 годах. В этом случае можно выделить пять «территорий»: рейхскомиссариат «Украина», зона вермахта на значительной части Левобережной Украины,

Феодосия стала местом дислокации зондеркоманды 10В. Эта команда из 80 палачей начала свой кровавый путь 9 июля 1941 года расстрелом в г. Черновцы 100 евреев из числа интеллигенции, в том числе главного раввина города доктора Абрама Марка¹⁵. Потом были расстрелы в Скадовске, Цюрупинске и других городах. К середине ноября счет жертв команды достиг 4–5 тысяч человек.

Командовал зондеркомандой штурмбанфюрер СС Алоиз Перстерер, относительно молодой (1909 года рождения) австриец, член НСДПА с 1930 года.

11 ноября в Феодосии был расклеван приказ:

«Все евреи, проживающие в городе Феодосии и прилегающих окрестностях, должны явиться 13 ноября с 8 часов утра до 12 часов дня на регистрацию. Регистрация производится по Бульварной улице № 5. С сегодняшнего дня все евреи обязаны носить на груди еврейский значок указанной формы белого цвета. Евреи, которые не выполнят данный приказ, будут расстреляны».

Начальник немецкой полиции безопасности СК 10В¹⁶.

По воспоминаниям очевидцев, многие не явились 13-го числа на регистрацию. Тогда регистрация была продлена на три дня, а в наказание за неявку всех евреев обязали кроме звезды носить на рукавах белые повязки. Как заявил евреям немецкий офицер, регистрация проводится с целью учета евреев и дальнейшего их переселения. Ведь необходимо знать, сколько потребуется транспорта¹⁷.

Сохранился отчет ортскомандатуры 1/287, Феодосия, от 16 ноября 1941 года о деятельности 13-16 ноября 1941 г. Его и ряд других документов любезно предоставил автору известный исследователь Холокоста А. И. Круглов. «Еврейство было призвано СД зарегистрироваться, этому приказу последовало 1052 еврея. Приказ не касался крымчаков, которые в расовом отношении явно являются неевреями, и поэтому будут учтены отдельно.

Около 4000 евреев ушли с большевиками...

Зондеркоманда 10В установила, что среди еврейства находятся члены коммунистической партии и НКВД. До акции пока не дошло, так как подготовительные работы еще не закончились...»¹⁸.

Упоминание о 4000 эвакуированных евреев не совсем ясно, поскольку перед войной еврейское население Феодосии не превышало 3000 человек. Можно предположить, что в руки немцев попали документы, содержащие данные о деятельности Феодосийского эвакупункта, через который проходили люди из разных районов Крыма.

(Далі буде)

Марк Гольденберг,
директор Музея Боец «Хесед Атиква»

Примечания

¹ КЕС. – Т. 9 – С. 6-4.

² Губнер Ю. Древняя и новая Феодосия в санитарном состоянии. – СПб., 1875 – С. 44.

³ Гейман ВД. Спутник приезжего. Справочник – путеводитель по Феодосии и окрестностям. – Феодосия, 1911 г. – С. 8.

⁴ ГААРК, ф. Р-137, оп. 9 (д), д. 7, л. 12.

⁵ ГААРК, ф. Р-137, оп. (9д), д. 14, л. 39.

⁶ Басов А. В. Крым в Великой Отечественной войне. 1941-1945. – М., 1987. – С. 26.

⁷ Воспоминания Б. А. Погребецкого, Архив автора.

⁸ Воспоминания С. М. Альянаки. Архив автора.

⁹ ГААРК, ф. 3-137, оп. 9 (д), д. 7, л. 5-6.

¹⁰ М. Тяглый, О тщательности в научном поиске, или хотел ли Сталин спасти евреев? – Голокост і сучасність. – 2002, № 1. – С. 9-10.

¹¹ Воспоминания Мешулом А. Ш. Архив автора.

¹² Воспоминания Марковой Т. Д. Архив автора.

¹³ Воспоминания С. М. Альянаки.

¹⁴ Подсчитано по: Отчет по оперативной ситуации в СССР, № 150.

¹⁵ Круглов А. И. Катастрофа украинского еврейства. 1941-1944 гг. Энциклопедический справочник. – Харьков, 2001. – С. 341.

¹⁶ Губенко Г. Книга печали. – Симферополь, 1991. – С. 18.

¹⁷ Воспоминания С. М. Альянаки.

¹⁸ NAUS, Микрокопия Т-501, ролик 56, кадр 440.

Продовження, початок на стор. 8

цида в генералкомиссариате «Волынь и Подолье» является темой отдельного разговора. Прежде чем приступить к обзору особенностей, которые были присущи большей части рейхскомиссариата «Украина», необходимо напомнить, что все выделяемые нами различия между оккупационными зонами касались только тактических вопросов и совершенно не относились к сфере стратегии. Власти рейхскомиссариата «Украина», дистрикта «Галиция» и Транснистрии шли разными путями к одной и той же цели — уничтожению еврейского населения.

Рейхскомиссариат «Украина» был создан в первые месяцы войны параллельно со своим северным аналогом — рейхскомиссариатом «Остланд» (Белоруссия и Прибалтика). Кроме Правобережья, он охватывал еще и некоторые районы Левобережной Украины. Входившие в его состав генералкомиссариаты делились, в свою очередь, на гебитскомиссариаты³. Последние включали земли 2-3 советских районов. Главной целью подобного деления было стремление оккупантов заставить население поскорее забыть советские порядки.

В западных и центральных частях рейхскомиссариата евреи проживали компактно и в большом количестве. И на Житомирщине, и на Черкащине, и в Винницкой области местечки можно было встретить на каждом шагу. Немного иная ситуация была свойственна восточным и южным землям, где евреев было не очень много и проживали они большей частью в крупных городах. Исключение составляли национальные районы, возникшие на базе еврейских земледельческих колоний, существовавших еще с начала XIX века. Разумеется, что говоря о рейхскомиссариате «Украина», нельзя не вспомнить о Киеве, где по данным нацистов в сентябре 1941 года находилось около 150 тысяч евреев⁴. Само собой, что нацисты уделяли особое внимание такому региону.

На большей части земель рейхскомиссариата «Украина» практиковалось уничтожение евреев в самом начале оккупации. Именно в этом кардинальное отличие судеб евреев Советской Украины от судеб их собратьев в Западной Европе. Изначально у евреев Киева и Житомира, Днепропетровска и Черкасс, Николаева и Винницы не было особых шансов на выживание. Приговор был вынесен заранее. Каждый из командиров вермахта знал об устных распоряжениях, в которых говорилось об уничтожении комиссаров, евреев и цыган⁵. Все же, на первом этапе армия играла вспомогательную роль. Задача физической ликвидации неугодных руководству рейха лиц была поручена специальным подразделениям — айнзатцгруппам.

Айнзатцгруппы были созданы непосредственно перед нападением на Советский Союз. Гитлер и Гиммлер придавали высокое значение результатам их кровавой деятельности. В кадровом отношении айнзатцгруппы вобрала в себя все самое «лучшее» из того, что было возвращено нацистами в Германии. 34 процента членов айнзатцгрупп представляли собой банды профессиональных убийц, кровавые «гастроли» которых прокатились по всем оккупированному району Советского Союза. На территории Украины действовали приданные группе армий «Юг» айнзатцгруппы «С» и «Д». Первая совершала свое черное дело в Западной, Северной и Центральной Украине, а вторая уничтожала евреев на юге рейхскомиссариата, а впоследствии и в южных областях нынешней Российской Федерации.

В оперативном плане айнзатцгруппы делились на зондеркоманды, а те в свою очередь, состояли из айнзатцкоманд. Создание гетто для большей части рейхскомиссариата не было предусмотрено. Еще за полгода до Ванзейской конференции был запущен механизм уничтожения целого народа. Евреи Украины были одни из первых, кого расстреливали фактически на месте их проживания. И в этой связи возникает вопрос: почему это были именно они?

Нацистское руководство считало, что евреи Советской Украины являются носителями коммунистических настроений и поэтому они должны быть уничтожены быстро, решительно и бескомпромиссно. Поэтому был выбран способ, сочетавший такие элементы, как внезапность, тотальность и обман. Наиболее крупная акция подобного рода состоялась, как известно, в Киеве, в Бабьем Яру. Ее исполнителями были молодчики из зондеркоманды «4а» (командир — штандартенфюрер Блобель)⁷.

Типологическая схема акций этноцида выглядела следующим образом: в город, где проживали евреи, вступали подразделения вермахта. Затем в течение нескольких дней прибывали убийцы из зондеркоманд. Как правило, в течение нескольких недель после начала

оккупации происходило первое массовое убийство. Уничтожалась молодежь и мужчины среднего возраста (из числа тех, кто не был мобилизован на фронт). То есть убивали тех, кто потенциально мог оказать сопротивление.

Вывоз к месту казни производился под видом отправки на сельхозработы или переезда в другой город. Надо отметить, что обман и ложь были постоянным атрибутом всех акций уничтожения. Убийцы понимали, что нельзя заранее оповещать жертв об их судьбе. Показателен в этом случае пример Бабьего Яра. Тогда кто-то очень умело распустил по Киеву слухи о том, что евреев будут переселять. Недалеко от названного нацистами на 29 сентября места сбора располагалась железнодорожная станция⁸. И люди, не имея объективной информации, поверили и потянулись колоннами к Бабьему Яру...

Аналогичным образом были уничтожены евреи Днепропетровска⁹. В более мелких городах геноцид также производился под видом переселения в соседний населенный пункт. Когда мирное еврейское население собиралось в указанные сроки в назначенном месте, их отвозили в ближайшей лесной массив. Оккупанты постоянно опасались возможности сопротивления.

Нацисты также старались избегать преждевременной огласки, и поэтому никогда не проводили массовые расстрелы непосредственно в самих населенных пунктах.

На Житомирщине и Винничине пик геноцида пришелся на сентябрь, в Черкасской области — на октябрь, в Полтавской — на ноябрь 1941 года. Первый и наиболее массовый этап уничтожения преследовал две основные цели: убийство основной, не очень пригодной для трудовой деятельности, части мирного населения (женщины, старики и дети) и уничтожение большей части молодежи, способной оказать сопротивление. Как правило, жертвами среди мужчин вначале становились те, кто не имел квалификации в какой-либо рабочей специальности.

Если же квалифицированные рабочие попадали в руки нацистов, то их не уничтожали в первую очередь. От нескольких десятков до нескольких сотен таких «специалистов» содержалось в специальных лагерях на протяжении первой половины 1942 года¹⁰. Затем они также были уничтожены. Отдельные «специалисты» были убиты незадолго перед отступлением немецких войск в 1943-1944 годах.

Еще раз хотелось бы подчеркнуть, что на большей части рейхскомиссариата не было и не могло быть никаких гетто. Их создание не вписывалось в планы быстрого уничтожения евреев Советской Украины. Иногда, если акции уничтожения откладывались на некоторый, сравнительно короткий срок, для изоляции евреев от основной массы мирного населения создавались концентрационные кварталы. В них евреев держали перед казнью. К примеру, так было в Бердичеве (генералкомиссариат «Житомир»)¹¹. Эти сборные пункты отличались от гетто Галичины и Западной Волыни сроками своего существования, отсутствием юденратов и еврейской полиции.

Большая часть евреев, оказавшихся на землях генералкомиссариатов «Киев», «Житомир», «Днепропетровск», «Николаев» и «Таврия» погибли еще до наступления 1942 года.

**Юрий Корогодский,
студент Соломонова университета**

Примечания

¹ Подольский А. *Нацистский геноцид щодо єврейського населення України. Дис. канд. наук.* - К, 1996; Левитас Ф. *Євреї України в роки Другої світової війни.* - К, 1997; *Катастрофа і Сопротивлення українського єврейства.* - К, 1999.

² *Елисаветский С. Бердичевская трагедия.* - К, 1991; Левитас Ф., Шимановский М. *Бабий Яр.* - К, 1991; Ляховицкий Ю. *Желтая Книга.* - Харьков, 1993; Подольский А. *Нацистский геноцид евреев Среднего Поднепровья.* - М, 1996; Хонигсман Я. *Катастрофа евреев Западной Украины.* - Львов, 1998.

³ См.: *Елисаветский С. Бердичевская трагедия.*

⁴ *Круглов А. Сколько евреев было истреблено в Киеве осенью 1941 года? // Голокост і сучасність.* - 2002. - № 3.

⁵ См.: *Арад И. Холокост.* - Иер., 1990; *Мюллер Н. Вермахт и оккупация.* - М, 1974.

⁶ См.: *Арад И. Холокост.*

⁷ См.: *Спектор Ш., Кипнис И. Бабий Яр.* - Иер., 1991.

⁸ *Левитас Ф., Шимановский М. Бабий Яр.* С. 16.

⁹ *Черная книга.* - К, 1991. - С. 81.

¹⁰ *Елисаветский С. Бердичевская трагедия.* - С. 25-36.

¹¹ *Там же.* - С. 25-36.

Євреї Житомира перед вбивством, серпень 1941.
(Журнал «Holocaust and Genocide Studies»,
Оксфорд, № 1, 2002)

СКОЛЬКО ЕВРЕЕВ БЫЛО ИСТРЕБЛЕНО В КИЕВЕ ОСЕНЬЮ 1941 Г.?

Продовження, початок див. у № 2, 3, 4, 2002 р.

29 сентября, понедельник:

Начало «еврейской гросс-акции» в Киеве. Эзекуционные команды 45-го резервного полицейского батальона и зондеркоманды 4а расстреливают в Бабьем Яру (северо-западная окраина города) 22000 евреев [1]. Отказался участвовать в расстрелах командир приданной оперативной группе Ц роты войск СС (оберштурмфюрер СС Графхорст); тогда его рота была назначена для несения охранной службы в городе, а в конце октября 1941 г. переведена в дивизию СС «Викинг» [2].

303-й батальон несет патрульную службу в городе, часть сил использована для оцепления места сбора евреев у Бабьего Яра. В оцеплении также участвуют и солдаты вермахта. Украинские вспомогательные полицейские «поддерживают порядок» на месте сбора евреев.

Участие в акции 45-го батальона выразилось в следующем: «Рано утром 29.9.1941 г. 45-й батальон начал действовать с того, что оцепил улицы. На возвание откликнулись почти все без исключения еврейские семьи. Появилась необозримая масса людей. Они с багажом и домашними животными, частично с ручными тележками и на конных повозках двигались по улицам города к сборным пунктам... Улицы, кварталы и сборные пункты были взяты под охрану членами батальона. Дома обыскивались в поисках евреев. Обнаруженных посылали на улицу, и другие команды направляли их на сборные пункты. Со сборных пунктов в городе люди пешком или на грузовиках эскортировались или отвозились на место казни. Во время вывоза другие команды проверяли дома в поисках возможно ещё скрывающихся евреев и выгоняли обнаруженных старых или больных людей. Место казни охранялось внешним и внутренним оцеплением, чтобы предотвратить побег и проникновение нежелательных лиц. При прибытии к нему люди ещё на улице должны были сдать багаж, лишь теперь они понимали, что их ждет. Затем они направлялись на сборные пункты, где они сдавали деньги и ценности. Так как обыск занимал слишком много времени, жертвы в дальнейшем должны были раздеваться до нижнего белья или полностью. Это распоряжение отдал на своём участке обвиняемый Кройцер [командир 2-й роты батальона – А.К.]. Затем они направлялись вверх на край рва, причём обвиняемый Бессер велел их при этом считать... Во рву в нескольких местах производили расстрел эзекуционные команды СД и трёх рот. В нем участвовал также обвиняемый Кройцер. Жертвы с удивительным самообладанием и спокойствием сходили в ров. Они должны были ложиться лицом вниз на трупы расстрелянных ранее, в то время как стрелки убивали в затылок целые семьи...» [3].

Участник расстрелов, бывший член зондеркоманды 4а К.Вернер, после войны вспоминал: «Тогда вся команда, за исключением караула, около 6 часов утра отправилась на эти расстрелы. Я сам сел в грузовик[...] Мы тогда ехали около 20 минут в северном направлении. Мы остановились на мощеной улице, которая заканчивалась на открытой местности. Там были собраны бесчисленные евреи, и там также было устроено место, где евреи должны были сложить свою одежду и багаж. В километре я увидел большой естественный овраг. Это была песчаная местность. Овраг был глубиной примерно 10 метров, длиной около 400 метров, шириной вверху около 80 метров и внизу около 10 метров. Сразу после моего прибытия на место казни я вместе с другими товарищами должен был отправиться вниз в этот овраг. Это длилось недолго, и вскоре к нам по склону оврага были приведены первые евреи. Евреи должны были ложиться лицом к земле у стен оврага. В овраге находились три группы стрелков, в совокупности около 12 стрелков. К этим группам по расстрелу одновременно сверху все время подводились евреи. Последующие евреи должны были ложиться на трупы ранее расстрелянных евреев. Стрелки стояли за евреями и убивали их выстрелами в затылок. Я еще сегодня помню, в какой ужас пришли евреи, когда сверху, с края оврага, в первый раз могли смотреть вниз на трупы в овраге. Многие евреи с испугу все время кричали.

Сирецький концтабір. 1943 рік.

(Фотоальбом «Київ 1941-43», упорядник Д.Малаков, Київ, 2000)

Невозможно себе даже представить, каких нервов стоило в этих условиях выполнять грязную работу. Это было ужасно. Я должен был всю первую половину дня оставаться в овраге. Там я должен был некоторое время все снова стрелять, а затем я занимался тем, что заполнял патронами магазины автоматов. В течение этого времени стрелками были другие товарищи. В середине дня нас забрали из оврага, и во второй половине дня я с другими должен был наверху отводить в овраг евреев... Евреев мы подводили на край оврага, оттуда они сами по склону спускались вниз. В этот день расстрелы продолжались примерно до пяти или шести часов (17 или 18 часов). Затем мы вернулись на нашу квартиру. В этот вечер опять был выдан шнапс. Мы все были рады, что расстрел закончился. Я точно помню, что в этот день в овраге были фюреры СС д-р Функ, Янссен и Хэфнер и постоянно производили добивание не пораженных смертельно евреев [...]» [4].

В город прибывает вторая часть предназначенной для фельдкомендатуры 195 команды украинской вспомогательной полиции (всего 27 и 29.9. прибыло 300 человек) [5].

30 сентября, вторник:

Продолжение «еврейской акции»: расстреляны еще около 12 000 евреев, а всего за два дня, согласно «Донесению о событиях в СССР» № 101 от 2.10.1941 г., – 33771. Вечером края оврага были взорваны и около 100 военнопленных заровняли могилу.

Офицер связи военно-хозяйственного управления ОКВ при 6-й армии отметил в своем отчете: «вчера, к счастью, не было отмечено ни одного взрыва или акта саботажа, что следует отнести на счет строгой охраны, удаления евреев и лояльности украинцев, которые сообщают об опасных местах» [6].

В город прибыла оперативная команда 5 (командир – оберштурмбаннфюрер СС Мейер). Эта команда «Юг» расстреляла еще около 3000 евреев [7].

Александр Круглов,
кандидат философских наук (г.Харьков)

(Далі буде)

Примечания

1. Pohl D. Die Einsatzgruppe C 1941/42, in: Klein P. (Hg.). Die Einsatzgruppen in der besetzten Sowjetunion 1941/42. Die Tätigkeits- und Lageberichte des Chefs der Sicherheitspolizei und des SD. Berlin 1997. – S. 75.

2. Ruckerl A. (Hg.). NS-Prozesse. Nach 25 Jahren Strafverfolgung: Möglichkeiten-Grenzen-Ergebnisse. Karlsruhe, 1971. – S. 99.

3. Обвинительное заключение прокуратуры Регенсбурга от 2.2.1970 г. по делу Розенбауэра, Бессера и Кройцера.

4. Bundesarchiv – Aussenstelle Ludwigsburg: 204 AR-Z 269/60, Bl. 2304ff.

5. Pohl D. Schauplatz Ukraine, S. 167.

6. Arnold K. J. Op. cit., S. 59.

7. Согласно «Донесению о событиях в СССР» № 111 от 12.10.41 команда в разных населенных пунктах Украины расстреляла с 7.9. до 5.10.41 8800 евреев, в том числе, согласно «Донесению о событиях в СССР № 119» от 20.10.41, в Умани 1412, Юстунграде 35, Журавлёвке 16, Цибулёвке 78, Богуславе 322, всех в Ковшеватом (ок. 50 человек), всего в этих шести населенных пунктах более 1900 человек. Кроме того, в этот же период команда расстреляла 300 евреев в Роскошной и Ставище, несколько сот евреев в Тараще, 750 евреев в Ружине, 850 евреев в Сквире, 160 евреев в Шполе, около 100 евреев в Звенигородке, столько же в Ольшане, а также, возможно, более 1000 евреев в Тальном, в общей сложности ещё около 4000 человек. Таким образом, на Киев, вероятно, приходится ок. 3 тыс. человек. В последующее время, особенно зимой 1941/1942 гг., эта команда убивала ещё по крайней мере несколько сот евреев, которые скрывались в городе.

БАБИН ЯР: ПОНАД 60 РОКІВ ТРАГЕДІЇ

22 червня 1941 р. на Київ впали перші німецькі бомби. Почалася війна... За мобілізацією до лав Робітничо-селянської Червоної армії пішло майже 200 тисяч киян. Фронт швидко наближався. Вже на початку липня розгорнулася масова евакуація київських промислових підприємств та державних установ. На Схід виїздили родини відповідальних працівників, енкаведистів, фахівців евакуйованих підприємств. Виїздили виключно за перепустками, а загалом на евакуацію подалися 325 тис. киян. До 10 липня з Києва вивезли понад 6000 вагонів хліба, 2200 вагонів цукру та інші продукти – щоб не дісталось ворогу. Населення, що мусило залишитися, до уваги не бралося.

11 липня танкові частини та мотопіхота 6-ї німецької армії під командуванням генерал-фельдмаршала Вальтера фон Рейхенау вийшли по Житомирському шосе на рубіж ріки Ірпін, але були зупинені. Так почалася битва за Київ, що тривала 73 дні, яку очолив командувач Південно-Західним фронтом генерал-полковник Михайло Кирпонос. Незважаючи на всі попередження командування фронтом про небезпеку реального оточення, головнокомандувач Й. Сталін дозволив відійти на лівий берег Дніпра лише тоді, коли вже було надто пізно. Відтак у полон потрапило 665 тисяч бійців і командирів Червоної армії.

19 вересня німецькі війська вступили в залишений Київ. Одними з перших розпоряджень окупаційної влади була вимога зареєструватися всім чоловікам, здати зброю і радіоприймачі, всім стати до праці, а за невиконання – розстріл.

Здійснюючи настанови виступу Сталіна по радіо 3 липня про те, що наша земля має горіти під ногами німецьких загарбників, інженерні частини 37-ї армії та підрозділи НКВС ще 17 вересня вивели з ладу міські електростанції та водогін, 19 вересня – всі мости через Дніпро, а 24 вересня – на п'ятий день окупації, почалися вибухи на Хрещатику і грандіозна пожежа в прилеглих кварталах.

28 вересня 1941 року газета "Українське слово" вмістила статтю німецького військового кореспондента Віллі Елсера під заголовком "Київ зберіг своє українське обличчя". Серед різноманітних вражень від міста, побаченого німцем, було й таке: "Взагалі всі багаті жиди повтікали й полишили сотні тисяч своїх одноплемінників. Вони ходять тепер як духи по вулицях і стараються вичитати на наших лицях, чи буде для них яке милосердя".

Того ж дня, 28 вересня, на парканах з'явилось оголошення без підпису:

"Наказується всім жидам міста Києва і околиць зібратися в понеділок дня 29 вересня 1941 року до год. 8 ранку при вул. Мельника – Доктерівській (коло кладовищ).

Всі повинні забрати з собою документи, гроші, білизну та інше. Хто не підпорядкується цьому розпорядженню, буде розстріляний.

Хто займе жидівське мешкання або пограбує предмети з тих мешкань, буде розстріляний".

Коментуючи цей, тепер вже широко відомий текст, варто зауважити, що місце "збору" вказано дещо неточно. Певно, готував оголошення чи наказ не киянин, бо, вочевидь, користувався мапою, де не догледів написаного, і вийшло – Доктерівська. Звичайно, йдеться про Дегтерьовську. Вулиця Мельника тепер називається Мельникова. Обидві названі вулиці починаються від Лук'янівської площі, звідки до кладовищ, про які йдеться в оголошенні, ще далеко. Вулиця Мельника тоді вела прямо до Лук'янівського єврейського кладовища та впиралася у Бабин Яр. За вулицею Макарівською (тепер – Пугачова) від Мельника відгалужується Дорогожицька, що йшла повз гаражі 8-го автобронетанкоремонтного заводу, перетинала вулицю Кагатню (тепер – Сім'ї Хохлових), йшла так само між Лук'янівськими цивільним та військовим кладовищами, оминала верхів'я Бабиного Яру і виходила до Сирецьких військових таборів. Потім вона сходила за тою ж Дегтерьовською, виводячи до Брест-Литовського шосе біля залізничного перетину. Окрема колія залізниці пролягла до Луцьких казарм на Дегтерьовській та по Макарівській – до кабельного заводу на Багуетівській. Так виникла залізнична товарна станція Лук'янівка. Коли влітку 1941 р. евакуювалися на Схід київські підприємства та установи, частина з них вантажилася у залізничні ешелони саме на Лук'янівку. Звідси – "рятивна" думка деякого з євреїв, буцімто звідти передбачається їхній виїзд з Києва.

Нагадаймо, Київ було окуповано 19 вересня, перед тим підпільники вивели з ладу міські електростанції та водогін, перший вибух стався 20 вересня: було підірвано заздалегідь замінований підпірний мур оглядового майданчика у цитаделі – Верхній Лаврі. Тоді загинуло кілька німецьких офіцерів. Німці почали шукати й знаходити міни в інших місцях. А 24 вересня сталися вибухи й розгорілася величезна пожежа на Хрещатику та в прилеглих кварталах.

28 вересня від есесівської айнзацгрупи С надійшло з Києва до Берліна таке повідомлення (текст – за Нью-Йоркським виданням "Бібліотеки Голокосту" 1989 р., у перекладі з англійської):

"Зондеркомандо 4А [діє] одразу зі вступом військ до Києва від 19 вересня. Штаб айнзацгрупи прибув 24 вересня. Він зайняв призначений для нього будинок НКВС по вул. 24 жовтня [так у тексті, має бути – 25 жовтня, тобто – вул. Інститутська, 5]. Цього ранку будинок залишено, щоб перейти до резервного помешкання в колишньому царському палаці. Після вступу військ місто майже зруйноване. На головній вулиці зведено численні барикади та протитанкові загородження. Крім того, потужні оборонні споруди на терені міста. 20 вересня вибухнула цитадель, і було вбито командувача артилерії та його начальника штабу. 24 вересня – потужні вибухи в штабі польової комендатури; пожежу, що виникла потому, не можна загасити. Пожежа в центрі міста. Багато цінних будинків зруйновано. Досі пожежгасіння не має жодного ефекту. Пожежа безпосередньо поблизу цієї канцелярії. Тому довелося евакуюватися. Від вибухів будинки зазнав значних пошкоджень зовні та всередині. Вибухи тривають. Пожежа також триває. Досі виявлено 670 мін у будинках за планом мінування, який розкрито: всі громадські будинки та квартали заміновано, серед них, ймовірно, також будинок, призначений для майбутнього розміщення канцелярії. Будинок обшукано більш ретельно. Під час цих розшуків виявлено та вилучено 60 вибухівок "коктейль Молотова". В Музеї Леніна [нині – Будинок учителя по Володимирській, 57] виявлено 3,5 тонн динаміту, що мав вибухнути за радіосигналом. Неодноразово помічено, що пожежі миттєво перекидаються з будинку на будинок. Як виявилось, євреї зіграли важливу роль. Вважається, що тут мешкає 150000 євреїв. Перевірка цих даних ще неможлива. 1600 арештовано в ході першої акції, вирішено затримати все єврейське населення. Запланована страта щонайменше 50000 євреїв. Вермахт вітає заходи та вимагає рішучих дій. Начальник гарнізону підтримує публічну страту 20 євреїв. Більшість працівників НКВС, політкомісарів, партизанських ватажків та партизанів заарештовано. Згідно з надійною інформацією, в Києві [є] винищувальний батальйон НКВС та значна кількість енкаведистів. Цим ранком ворожі плани розкрито. Встановлено контакт з вермахтом та владою. Взяття участі переважно в створенні міської адміністрації. Інформатори призначені. Керівники зондеркоманди СС та поліції прибули".

Вранці 29 вересня 1941 року десятки тисяч київських євреїв – ті, що не пішли в діючу армію, не змігли евакуюватися, переважно старі, жінки, діти – рушили на північно-західну околицю міста. Йшли по вулиці Мельника, проминали Макарівську, першу браму Лук'янівського єврейського кладовища та, не доходячи до другої брами (там тепер шлях до "Менори"), завертали ліворуч на Кагатню, а звідти – праворуч – на Дорогожицьку. Тут поліцейі наказували складати продукти в один бік, а речі – в інший. Пограбовані, роздягнені й побиті люди прямували далі – між цивільним та військовим кладовищами та праворуч, в бік сучасної станції метро "Дорогожичі" – до схилів тепер вже засипаного Бабиного Яру, де їх розстрілювали есесівці з кулеметів та автоматів.

Того дня до настання темряви німці встигли розстріляти лише дві третини з тих, хто прийшов. Решту приречених загнали на ніч до порожніх гаражів на Дорогожицькій, 6 (одна з тих споруд стоїть і досі – ось де насправді мав би бути музей трагедії Бабиного Яру!), а наступного дня, 30 вересня розстріляли в Яру. Потім німецькі сапери підірвали схили Яру, щоб засипати тіла, і змусили військовополонених вирівняти дно Яру.

2 жовтня до Берліна надійшло повідомлення: "Зондеркомандо 4А спільно з штабом айнзацгрупи та двома підрозділами поліційного полку "Південь" стратили 33771 єврея в Києві 29 та 30 вересня 1941 р."

Речі страчених відвозили вантажівками до школи на вулиці Некрасівській.

Між тим, посилення на якусь провину євреїв за вибухи та пожежі в Києві виглядає облудно й лицемірно, оскільки розстріли євреїв – без будь-яких звинувачень – здійснювалися окупантами і до Києва. Так, ще 11 вересня айнзацгрупа повідомляла в Берлін, що нею розстріляно в Кам'янець-Подільському 23600 євреїв. Серед них було 14-16 тисяч угорських євреїв, депортованих у це українське місто, де, до речі, ніяких вибухів і підпалів акції не передувало. У Києві здійснювалася чергова акція геноциду, щоправда, у досі небачених масштабах і темпах.

45-й поліційний батальйон, що брав участь в стратах у Бабиному Яру, перед тим теж забезпечував подібний "порядок" в Шепетівці (24 липня),

Продовження на стор. 12

Поштова картка 1942 року.
(Фотоальбом «Київ 1941-43», упорядник Д. Малаков, Київ, 2000)

Продовження, початок на стор. 11

Бердичеві, Вінниці, а після Києва – в Хоролі, Кременчуці, Полтаві, Дніпропетровську (10-14 жовтня) та Харкові (січень 1942 р.). До складу цього карального підрозділу входили професійні німецькі поліцейські – молоді та резервні. Серед них було чимало судетських німців – етнічних німців, що мешкали в колишній Чехословаччині. Усі вони були навчені брутальній поведінці з натомом взагалі, а за роки нацистського режиму – поводження з євреями зокрема. Але в багатьох членів зондеркоманди 4А після Бабиного Яру сталися психічні та фізичні розлади, дехто шукав порятунку в алкоголі, а дехто й покінчив життя самогубством. Про це свідчать німецькі джерела.

Між тим, події в Києві, попри всю їхню утаємниченість, привернули увагу світової громадськості. Щоб відволікти цю увагу та повернути її в інший бік, у жовтні окупаційна влада Києва запросила до міста групу закордонних журналістів. Вони мали пересвідчитися лише у... "більшовицьких руйнаціях". Оглянувши сплюндрований Хрещатик, журналісти, втім, запитали гауптмана Ганса Коха – представника вермахту, що ними опікувався, – про масові розстріли. Той заперечив сам факт, але настирливі журналісти повідомляли, що мають достовірну інформацію.

Третього листопада американський часопис "Лайф" подав ілюстрований репортаж з Києва, де йшлося про жосливі Хрещатика, але ні слова – про Бабин Яр.

Лише 6 січня 1942 р. Москва звернулася з офіційною нотою до усіх країн, що підтримували з нею дипломатичні відносини, – про масові вбивства на окупованих територіях, зокрема, в Києві. Називалася й кількість жертв – 52 тисячі.

Впродовж двох років окупації в Бабиному Яру та Сирецькому таборі загинуло близько 100 тисяч людей – військовополонених, українських націоналістів, циган, підпільників та заручників за дії підпільників. Саме як випадкові заручники тут загинули троє футболістів кіївської команди "Динамо". Це вже потім письменник Лев Кассіль створив потрібний офіційному міф про "матч смерті", який старанно роздувала комуністична пропаганда і який так припав до душі обивателю.

Варто відзначити, що кілька тисяч євреїв було вбито як до 29 вересня, так і потім. Одициям почастило врятуватися з самого Яру, деякого переходили, ризикуючи життям, українці. Так само чимало членів змішаних родин, неєвреїв, пішли в останню путь. Дехто з єврейських дітей опинився під вигаданими прізвищами в дитячих будинках, які відкрила Міська управа. Так, у дитбудинку № 1 на вул. Керосинній серед сотні малюків перебували весь час окупації Вова і Ліда Пронічеві – діти акторки Київського лялькового театру Діни Миронівни Пронічевої, одної з небагатьох, хто вибрався з Бабиного Яру. А завідувачка дитбудинку Катерина Костянтинівна Кропивницька була нагороджена орденом "Знак Пошани" – ще тоді, коли не існувало поняття "Праведник світу" стосовно тих, хто рятував євреїв.

Але повернімося у роки війни. Нацистські кати не могли не здогадуватися про міжнародний осуд їхніх дій на окупованих теренах. Влітку 1942 р. вони розпочали гучні викривальні кампанії про масові вбивства, вчинені органами НКВС у Катині та Вінниці. Нацистська пропаганда запрошувала на місце розкопок іноземних журналістів. Але розкопки в кіївській Біківні, щойно розпочаті, довелося швидко припинити – адже кияни вже знали про Бабин Яр! Порівняння в даному разі було явно невідгідне для окупантів.

Як показав під присягою на Нюрнберзькому процесі Пауль Блобель, вже в червні 1942 р. він одержав від групенфюрера СС Мюллера усний, з огляду на сувору державну таємницю, наказ: знищити сліди масових страт, вчинених інвазіоністами на Сході. У вересні 1942 р. Блобель передав цей наказ у Києві доктору Томасу. Але через небажання (!) останнього займатися цією справою та за браком пального роботи відклали до наступного літа. Лише у серпні 1943 р., коли відгомін битви під Курськом долинув до Дніпра, знищенням слідів у Бабиному Яру зайнялася спеціально створена зондеркоманда 1005. Очолив її той же П.Блобель (через рік він керував

такими самими роботами поблизу Риги та Таллінна. За вироком міжнародного Нюрнберзького трибуналу військовий злочинець П.Блобель був повішений 1951 р. в тюрмі Ландсберґ).

У Сирецькому таборі відібрали сто дужчих в'язнів, закували їх у ножні кайдани та змусили розкопувати гігантську могили. Потім тут працювали вже понад триста в'язнів. Кого нудило або хто божеволів – розстрілювали. Трупі спалювали у спеціальних печах, складених з гранітних надгробків та мотильних огорож, взятих з Лук'янівського єврейського кладовища. В'язні розуміли, що останніми спалять їх самих. Відчайдушну спробу втечі здійснив, звільнившись від кайданів, військовополонений Федір Завертаний. За це німці розстріляли дванадцять в'язнів та есесівця з охорони, що наглядав за тою групою, де був втікач. Серед трупів траплялося золото, яке відібрали охоронці, а також ключі, ножиці, обценьки. Останні в'язні ховали, маючи надію на порятунок. 20 вересня колишній сплюсар Яків Капер підібрав ключ, що відмикав замок на дверях їхньої землянки.

Настав день, коли в'язні приготували чергову піч, а трупів вже не було. Отже, піч приготували собі. В ніч на 29 вересня, рівно через два роки від початку розстрілів у Бабиному Яру, один з охоронців зронив багатозначущі для в'язнів два слова: "Морген капут". Приречені зуміли, допомагаючи один одному, розкуватися тими інструментами, що позбавили, відімкнули замок і відчайдушно кинулися врозтіч. Охорона відкрила шалений вогонь, 311 в'язнів загинуло, лише п'ятнадцятьом встигнула доля. П'ятеро з них сховалися на території покинутого заводу на Куренівці. Двох сховали під курником на обійсті сестри – Наталя та Антоніна Петренко. Звичайно, ризикуючи власним життям.

Ті, що врятувалися, дочекалися 6 листопада 1943 р. повернення Червоної армії, дали перші свідчення про злочин у Бабиному Яру. Вже 20 листопада газета "Красная звезда" вмістила переданий телеграфом з Києва великий репортаж спеціальних кореспондентів А.Авдєєнка та П.Опендера – "Бабин Яр". Ще більш докладний звіт, наразі доступний для західного читача, вмістила 29 листопада з позначкою "терміново" газета "Нью-Йорк Таймс". Матеріал, переданий 22 листопада телеграфом з Києва, починався словами: "50 тисяч киянських євреїв по-звірячому вбито, повідомили Совети". Серед тих, хто давав інтерв'ю американському журналістові В.Лоренсу, були втікачі з Бабиного Яру Юхим Вількіс, Леонід Островський, Володимир Давидов та відомий киявський архітектор Павло Альошин. Іноземних кореспондентів супроводжував у поїзді до Бабиного Яру поет Микола Бажан, який обіймав тоді посаду заступника голови Верховної Ради УРСР. Четверо свідків – Ю.Вількіс, Леонід Хараш, Ісаак Бродський та Леонід Кадонський згодом загинули в боях на фронті. Двоє – Давид Будник та В.Давидов дали свідчення про масові вбивства на Нюрнберзькому процесі. Лише 2001 року працівникам Музею історії Києва почастило знайти останнього з тих, хто врятувався втечею з Бабиного Яру в ніч на 29 вересня 1943 р. – Михайла Матвєєва. Про це писала в газеті "Хрещатик" завідувачка відділом "Бабин Яр" Музею історії Києва Тетяна Євстаф'єва. Тепер стало відомо, що він був шістнадцятим з тих, хто втік і кого досі лічилося п'ятнадцять.

І от – уже минуло понад шістдесят років від початку трагедії в Бабиному Яру. Чи стануть відомими якесь подробиці? Адже й досі лишається без відповіді запитання: де ж саме лежали оті перші 33771? Адже кожен з очевидців та авторів спогадів свідчив лише про своє власне бачення, хіба ж в останню мить життя кожен може зафіксувати ТЕ САМЕ місце, та ще й потім точно вказати його на суттєво зміненому ландшафті!

Десятки років триває визначення: скільки жертв поглинув Бабин Яр? Нині загальна чисельність саме євреїв, розстріляних у Бабиному Яру, оцінюється до 39-40 тисяч. Загалом то є братська могила 100 тисяч людей – незалежно від, наголошуємо, національних ознак. Але ж хіба це так суттєво? Адже кожне окреме життя – то життя окремої особи, особистості.

Пам'ятаймо всіх!

Дмитро Малаков,
Музей історії Києва

ГОЛОКОСТ І АНТИСЕМІТИЗМ ПІСЛЯ ВІЙНИ

ТРАГЕДИЯ ЕАК

Продовження, початок див. у № 4, 2002 р.

ЗАТУХАНІЕ СВЯЗЕЙ ЕАК С ЗАПАДОМ

Отрезвляющим сигналом стало и распределение поступающей от "Джойнта" и других еврейских организаций помощи. По условиям Москвы, помощь предоставлялась без разделения получателей по национальному признаку, только через советский Красный Крест и без допущения представителей упомянутых организаций в Советский Союз. Советская сторона, однако, обещала, что помощь будет направляться в местности со сравнительно многочисленным еврейским населением.

Вскоре по возвращении из США руководителям ЕАК пришлось убедиться, что до евреев помощь почти не доходит. Обращения по этому вопросу в различные инстанции, вплоть до правительства и ЦК ВКП(б), ничего не дали. Просьба допустить представителей еврейской общественности к участию в распределении была отвергнута.

В августе 1945 г. руководители ЕАК сообщили Маленкову: многие еврейские общества, советы, братства, землячества в США, Англии, других странах Запада готовы оказывать СССР помощь, в частности в восстановлении разрушенных войной местностей. Однако они просят закрепить за ними определенные города, районы, села и пр., на которые направят свои

усилия и с которыми будут поддерживать непосредственную связь. Маленков передал письмо Александрову, а тот ответил: "Предложение т. Михозлса и Фелера неприемлемо, ибо идет по линии приспособления советских порядков к нравам и обычаям капиталистических стран. Его осуществление дает возможность зарубежным филантропическим организациям использовать благотворительность как средство пропаганды буржуазной идеологии в нашей стране".

Видя, что помощь на таких условиях не соответствует целям и возможностям "Джойнта", с трудом справлявшегося с множеством программ, руководство комитета с 1947 года прекратило ее. То же сделали и другие еврейские организации. А с "Амбиджаном" советская сторона порвала сама после того, как госбезопасность в 1948 году обвинила его в "связи с сионистами".

С окончанием Второй мировой войны, постепенным вползанием мира в войну "холодную" связи ЕАК с зарубежными еврейскими организациями вообще сходят на нет. Это относится, прежде всего, к самой крупной и представительной среди них – Всемирному еврейскому конгрессу (ВЕК). ЦК ВКП(б) не разрешил ЕАК принять участие ни в одном из мероприятий ВЕК в 1944-1948 годах.

Продовження на стор. 13

Продовження, початок на стор. 12

Еаковцы все более склонялись к идее, выдвинутой в 1946 году главой АКЕПАУ Бенционом Гольдбергом – организовать сепаратное просоветское международное еврейское движение. В начале 1947 года Михозлс и Фефер обратились в ЦК ВКП(б) и Совет министров СССР за разрешением принять участие в оргкомитете по созыву Всемирной конференции еврейских антифашистских организаций и комитетов дружбы с СССР. Однако согласия не получили, вследствие чего отпала и затея с конференцией.

Осенью 1947 года Михозлс от имени президиума ЕАК направил секретарю ЦК ВКП(б) Жданову новую записку с предложением использовать ЕАК «для более широкой и более активной работы по мобилизации еврейских прогрессивных демократических сил всех стран для наступательной борьбы с реакцией». В документе повторялось предложение о создании международной ассоциации просоветских еврейских общественных организаций, предлагалось, далее, усилить с ними «живую связь» путем обмена визитами, созвать в Москве 4-й митинг «представителей еврейского народа» с целью «мобилизации сил для борьбы против ... врагов СССР во всем мире», наконец, издавать от имени ЕАК ежемесячный контрпропагандистский журнал. Не получив ответа, Михозлс и Фефер пожаловались Молотову на отсутствие указаний от ЦК и правительства. Но и это не подействовало.

В 1946-1948 годах отдел внешней политики ЦК отклонил все предложения ЕАК о посылке делегаций на всемирные и национальные еврейские конгрессы, в том числе просоветские, не позволив еаковцам посетить ни одну из зарубежных стран. Предлоги были различными, причина же отказов состояла в стремлении изолировать советских евреев от соплеменников за рубежом, прежде всего на Западе. По мере нарастания напряженности в отношениях с Западом, перерастания ее в «холодную войну», углубления раскола мира на «социалистический лагерь» и «свободный мир», герметизации разделяющего их «железного занавеса» указанная линия проводилась Кремлем все более жестко. Тем более, что лояльность советских евреев все чаще ставилась под сомнение.

Власть недовольна

Еаковцы ощущали приближение грозы. С декабря 1945 по ноябрь 1946 года их проверяли три цеховских комиссии. Первая (Комитета партийного контроля при ЦК) осудила «намерения работников Комитета превратить эту организацию в какой-то Комиссариат по еврейским делам». Последняя (отдела внешней политики ЦК) повторила: Комитет «явочным порядком присваивает себе несвойственные ему функции главного уполномоченного по делам еврейского населения и посредника между этим населением и партийно-советскими органами, а также роль политического и культурного руководителя еврейских масс...» Порочной признали методику еаковской пропаганды. В ней обнаружили «излишнее выпячивание роли и активности евреев в Отечественной войне и социалистическом строительстве». ЕАК, по мнению комиссии, показывал жизнь советских евреев «оторвано от жизни других народов СССР, раздувая роль еврейского населения и в особенности еврейских интеллигентов...»

Стремление проникнуть в еврейскую печать всех направлений было оценено как «политическая близорукость», «утрата элементарной политической бдительности». ЕАК, негодовали цекисты, «превратился в бесплатного корреспондента буржуазной еврейской прессы и приспосабливает ко вкусам и требованиям этой прессы как тематику, так и содержание своих материалов».

Этим же страдают сношения его с зарубежными еврейскими организациями. В них «постоянно выпячиваются якобы общие вопросы, касающиеся еврейского населения всего мира»: вопросы «общей культуры, ... Палестины, ... положения евреев в отдельных странах и т.п.». В результате, осудительно констатировали ревизоры, «зарубежные еврейские организации и их представители стали рассматривать ЕАК ... как «свой», еврейский комитет ...»

Главные выводы звучали тяжкими политическими обвинениями: «Руководство ЕАК оказалось в плену буржуазной сионистской идеологии, характерной для большинства зарубежных евреев... Работники ЕАК не только включились в общий оркестр сионистов всего мира, но и оказались в фарватере политики американских Барухов ... Связи ЕАК с зарубежными еврейскими организациями не ослабляют сионистские узконационалистические тенденции, а, наоборот, в некоторой мере способствуют таким тенденциям...»

Подоплекой инвектив была изменявшаяся ситуация в мире. Во время войны национальные чувства евреев, их солидарность использовались Кремлем в

интересах СССР. В послевоенных условиях, в обстановке нарастающей конфронтации с Западом, те же чувства представлялись ему опасными.

Под дамочьим мечом

В конце 1945 года Комитет партийного контроля предложил либо реформировать ЕАК, четко определив круг его деятельности, либо распустить в связи с исчерпанием задач, возложенных на него в годы войны. Три года советское руководство колебалось между этими альтернативами.

В августе 1946 года ЕАК был передан из Совинформбюро в ведение отдела внешней политики ЦК. В комитет направили очередную комиссию, архив его вывезли для проверки на Лубянку. В ноябре отдел внешней политики доложил Политбюро и Секретариату ЦК, что считает дальнейшее существование ЕАК «нецелесообразным и политически вредным». В январе 1947 года с этим согласился и Агитпроп. Шеф последнего Александров подготовил проект постановления ЕАК о самороспуске, который должны были подписать Михозлс и другие члены президиума. Однако в начале февраля архив вернули, Суслов сказал Феферу по телефону: работайте как раньше, изменений пока не будет.

Передышка, увы, оказалась недолгой. Уже в июле отдел внешней политики и Агитпроп предложили радикально преобразовать ЕАК, заново определив его задачи (пропаганда и контрпропаганда на зарубеж и сбор «полезной для советского государства научно-технической и политической информации») и «укрепив» руководство. В марте 1948 года Управление кадров ЦК представило Суслову свои соображения. Новых членов комитета, в том числе и преемника Михозлса, предлагалось назначить из видных деятелей еврейского происхождения, в значительной мере ассимилированных, не работающих в еврейской культуре (видимо, в надежде покончить с «националистическим уклоном»).

Однако тогда же министр госбезопасности СССР Абакумов направил в правительство и ЦК записку, где в отличие от предшествующих документов содержалось прямое обвинение руководителей ЕАК в националистической деятельности и связи с американскими спецслужбами. Сталин не реагировал на нее на протяжении восьми месяцев – возможно, рассчитывая как-то использовать комитет в большой игре, которую вел тогда на Ближнем Востоке.

Известно, что Советский Союз, стремясь вытеснить Англию из Палестины, ослабить ее позиции в этом регионе и создать возможность своего проникновения туда, поддержал создание Государства Израиль. Когда армии соседних арабских государств напали на Израиль, Сталин через советских сателлитов в Восточной Европе поставил молодому еврейскому государству необходимое для обороны оружие. Однако «медовый месяц» советско-израильских отношений оказался недолгим: выявилась иллюзорность надежд превратить Израиль в советский форпост на Ближнем Востоке.

Зато внутри страны флирт с сионизмом возымел неприятное для властей последствие – подъем национального самосознания советских евреев. Те с восторгом встретили создание нового государства. В ЕАК шли письма, индивидуальные и коллективные, с предложениями начать сбор средств на закупку вооружения для Израиля, направить на помощь ему советских добровольцев-евреев. Многие просили помочь им выехать в Израиль.

Еаковцы оказались в сложном положении. С одной стороны, им нужно было организовывать общественное одобрение советской поддержки Израиля, с другой, что было гораздо труднее, всячески сдерживать энтузиазм евреев. Письма с предложениями оказать Израилю военную помощь, заявления добровольцев ответсекретарь ЕАК Фефер и его заместитель Хейфец (кадровый работник «органов») передавали в ЦК и МГБ, что имело для авторов тяжкие последствия – их выгоняли с работы, исключали из учебных заведений, нередко арестовывали. «Несознательным гражданам» – евреям ЕАК разъяснял, что «наша родина – Советский Союз».

Положение комитета крайне ухудшили спонтанные манифестации московских евреев в связи с появлением в столице посла Государства Израиль в СССР Голды Мейерсон (Меир), собиравшие по 10-20 тысяч человек. Москва не видела подобного со времени последних открытых выступлений оппозиции в 1927 году. По воспоминаниям дочери Фефера, после демонстрации у московской синагоги тот обреченно сказал: «Они (власти) нам этого не простят».

(Далі буде)

Самсон Мадиевский,
доктор исторических наук (Аахен)

ПОЛЕМІКА

**ПО ПОВОДУ ЗАМЕТКИ А. ФРЕДЕКИНДА
«НЕ НУЖНО ГРОМКИХ СЛОВ...»**

В номере 2 бюллетеня «Голокост і сучасність» за май 2002 г. была помещена перепечатка моей статьи «Достоинство человека – не разменная монета», опубликованной в израильской газете «Вести» в апреле 2002 г.. В этой статье были высказаны критические замечания в адрес бывших советских диссидентов, ныне граждан Израиля Михаила Хейфеца и Якова Сусленского. Редактор Бюллетеня А. Фредекин почему-то болезненно отреагировал на этот материал в 4-ом номере нашего издания.

Хочу заметить, что, по-видимому, А. Фредекин особо уважает и почитает бывших правозащитников и считает их когорту неприкасаемой, не подлежащей никакой критике. Это его право. Свою реплику он заключает следующим пассажем: «Вполне доверяя нашему коллеге С. Елисаветскому как исследователю и как человеку, не хотелось бы выглядеть советской газетой, публикующей открытые письма людям, которые вряд ли сумеют ответить».

Совершенно удивительно другое: как редактор проглядел, что моя статья в бюллетене лишь перепечатка моей же статьи в израильской газете, которая, между прочим, имела резонанс среди русскоязычных читателей Израиля. И у М.Хейфеца, и у Я.Сусленского были все возможности высказаться, ответить, опровергнуть и в упомянутой газете «Вести», и в любом другом израильском издании. Так что нашему уважаемому редактору вовсе не угрожает «выглядеть советской газетой». Кстати, советские газеты, их редакторы и авторы тоже были разные.

Хотелось бы предложить несколько вопросов редактору. Почему критические замечания в адрес правозащитника Якова Сусленского, оскорбившего праведника Степана Веремчука, редактор называет «нападени-

Продовження на стор. 14

Продовження, початок на стор. 13

ем» на диссидентов, ловлей их на ошибках и т.д. /Я. Сусленский допустил такие перлы: «Степан затеял аферу в корыстных целях»; перед нами «очередной потомок лейтенанта Шмидта» и пр./?

В своей заметке А. Фредекинд говорит о «благородной деятельности Я. Сусленского». В чем же состояла эта «благородная деятельность»? Не в том ли, что г-н Сусленский в начале 90-х годов издавал в Израиле журнал «Диалоги», в котором предоставлял трибуну представителям радикальной украинской диаспоры в Канаде, некоторые из которых были напрямую связаны с преследованиями и убийствами евреев Западной Волыни и Прикарпатья в годы Второй мировой войны.

В своей статье я писал: «Не надо бросать тень на Яд ва-Шем, заслуженно высок в мире авторитет этого мемориала и центра». Редактор с этим не согласен. У него претензии к Яд ва-Шем. Он считает, что «Яд ва-Шем иногда играет роль некоего учреждения, выдающего политические индульгенции». Наиболее ярким примером этого А. Фредекинд считает присуждение звания Праведника мира японскому дипломату С. Сугихаро, «который не столь же рисковал, выдавая визы евреям, так как пользовался дипломатической неприкосновенностью». Я думаю, редактор ошибается. Рисковал японский дипломат, рисковал свободой, статусом, соци-

альным и материальным благополучием. И много ли было таких дипломатов в годы Второй мировой войны? И еще. По-видимому, редактор убежден, что надо «бросать тень» на Яд ва-Шем. Почему? Разве мало сделано этим всемирно известным мемориалом и центром для увековечения памяти жертв Катастрофы и героев Сопротивления, для воздания должного спасителям обреченных евреев? Откуда же такой базаровский нигилизм? Может быть от поговорки: «Ради красного словца...».

Еще вопрос. Какие громкие лозунги, «вынутые из сундуков 70-х годов», автор заметки «Не нужно громких слов...» обнаружил в моей статье?

Редактор интересуется, критику ли я и в каком тоне «отрицателей Холокоста или провокационных «борцов с жидо-масонами». Да, критикую, но стремлюсь это делать в спокойном тоне, без эмоциональных всплесков, доказательно и аргументировано.

Как будто можно считать, что полемика состоялась. Выявились разные подходы и позиции не по какому-нибудь частному вопросу. Хотелось бы услышать и отклики читателей.

Одно все же огорчает. Своей статьей «Достоинство человека – не разменная монета» я не давал никакого повода для редакторского «восстания», тем более для прозвучавших «громких» слов в мой адрес.

Стер Елисаветский,
профессор, научный сотрудник Центра (Киев)

ПРОБЛЕМИ ВИКЛАДАННЯ

НАУЧНО-ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫЕ ПРОГРАММЫ ПО ТЕМЕ ХОЛОКОСТА:
ОПЫТ ИСТОРИЧЕСКОГО ФАКУЛЬТЕТА РОСТОВСКОГО ГОСУНИВЕРСИТЕТА

Особенность организации изучения и преподавания темы Холокоста на юге России заключается в том, что инициатором и организационным центром изначально стал исторический факультет Ростовского государственного университета. На практике это означает, что организационная схема становления изучения и преподавания темы Холокоста выглядела следующим образом:

1. Решающее значение играли вертикальные связи: истфак РГУ – Научно-просветительский Центр «Холокост» и личное сотрудничество с его ру-

ководителями, Илейей Альтманом и Анной Гербер. Возможно, по этой схеме создавалось большинство региональных центров в России, поскольку в тех условиях важным моментом являлась не надежда на финансирование и организационную помощь со стороны еврейских организаций, органов образования или администрации города, а наличие инициативного ядра или заинтересованного лица.

2. Внутрифакультетская структура выстраивалась на основе включения темы Холокоста в читаемые лекционные курсы и разработку спецкурса «Холокост в контексте всемирной истории». Таким образом, истфак РГУ определил основное направление своей учебно-методической и научно-исследовательской работы – Холокост и конкретно-исторический контекст. Анализ подобного подхода к теме Холокоста на истфаке РГУ и является основной целью данного доклада.

3. Учебно-методическая и научно-исследовательская деятельность длительное время определялась чисто прикладными потребностями, связанными с внедрением темы в учебные курсы, сознание должностных лиц и студентов. Подводя итог этой деятельности, можно сказать, что основная цель ее состояла в обосновании важности темы и создании минимума методических, организационных и материальных условий для информирования преподавателей, студентов, руководителей органов образования и общественности. Это очень важная задача, но в силу минимальной поддержки со стороны организаций, имевших возможность такую помощь оказать, решалась она за счет свертыwania серьезной научной работы.

4. Регулярные контакты по вертикали и практическое отсутствие активной поддержки по горизонтали, строго говоря, отсутствие постоянных партнеров и соратников, привели к необходимости самостоятельно решать весь комплекс проблем, связанных с историей Холокоста. Речь идет не только о проблемах преподавания, но в большей степени об информационной, благотворительной и поисковой работе. В тот период основной упор делался на подготовку видеоинтервью для Фонда (Фонд Спилберга) «Пережившие Шоа», анкетирование переживших для предполагаемой компенсации им со стороны Швейцарских банков, переговорам с различными еврейскими организациями. В результате была проделана нужная и серьезная работа, потребовавшая большой отдачи времени и сил, но не сопровождавшаяся укреплением материально-организационной базы Факультативной специализации по иудаике и Ростовского отделения НПЦ «Холокост».

5. Превалирование неакадемического направления в деятельности истфака РГУ и отделения НПЦ «Холокост» оказали воздействие на формирование горизонтальных связей. Партнерами истфака РГУ в первую очередь стали те структуры, которые занимались юридическими, соци-

альными, благотворительными аспектами проблемы. Были установлены деловые связи с Администрацией города и области, административными органами Южного Федерального округа, СМИ, еврейскими организациями и общинами; но основная тема разрабатывалась не в сфере образования, а в перечисленных выше областях. Более того, даже межвузовские связи были подчинены именно этому направлению. Возможно, это способствовало выработке эгоистичного подхода у наших партнеров к деятельности истфака РГУ.

6. Связи с вузами региона изначально носили характер включения в уже существующие межвузовские научно-образовательные программы и академическое направление не всегда имело ярко выраженный характер. Формы изучения и преподавания темы Холокоста в вузах региона зависели от специализации кафедр и конкретных специалистов и наличия возможности совместить данную тему с темой межвузовской программы.

При формировании интереса к теме, безусловно, учитывалась роль Ростова-на-Дону в истории Холокоста. Речь идет о трагедии в Змиевской балке 11 августа 1942 года – крупнейшем месте уничтожения евреев на территории России. С Ростовом связаны судьбы руководителя восстановления в лагере смерти Собибор А.А. Печерского, психоаналитика с мировым именем Сабины Шпильрейн, погибшей от рук нацистов.

К настоящему времени историческим факультетом РГУ накоплен определенный опыт организации изучения и преподавания темы Холокоста в Южном Федеральном округе. Как видно из краткого экскурса в историю вопроса, работа в этом направлении излишне персонафицирована и в силу отсутствия организационной и материальной базы зависела от неакадемических проектов, инициированных другими.

В целом, включение темы Холокоста в научно-образовательные программы истфака выглядит следующим образом.

1. Факультативная специализация по иудаике. На истфаке существует с 1991 года и естественно, что тема Холокоста занимала в ней важное место.

2. Этноконфессиональные проблемы. Это направление всегда играло важную роль в научной, образовательной, воспитательной и общественно-политической деятельности истфака РГУ. С 1998 года это направление координирует Учебно-научный Центр Этноконфессиональных проблем в Европе. Тема Холокоста затрагивается при изучении иудаики и иудаизма, христианского антисемитизма и роли христианских церквей при нацизме, отношении Римско-католической Церкви к Холокосту сегодня, тема Холокоста в работах исламских, в т.ч. неарабских авторов, Холокост и трагедия народов, проживающих в Южном Федеральном Округе (геноцид армян в Османской империи в 1915 г., сталинские депортации народов региона). Успешно развивалось сотрудничество с Региональной религиозной организацией христианских Свидетелей Иеговы по теме «Свидетели Иеговы перед лицом нацизма», Орденом Францисканцев – братьев меньших конвентуальных (Римско-Католическая Церковь), Фондом «Операция Жаботинский». Начинается работа по сотрудничеству с Ростовской культурно-национальной организацией ромов (цыган).

Учитывая этноконфессиональную специфику региона, тема Холокоста не только важна и востребована, но и очень деликатна. Поэтому важным

Продовження на стор. 15

Нацистська пропаганда сім'ї – «Вождь та радісні діти». 1935 рік.
(З часопису «Spiegel», 2001, спеціальний випуск)

Продовження, початок на стор. 14

обстоятельством является сотрудничество с городским и областным комитетами по национальным отношениям и вопросам религии, культурно-национальными организациями города.

3. Европейские исследования. Основное направление научной работы исторического факультета в целом. Тема Холокоста представлена включением в разделы исследовательских работ по страноведческому принципу, общих проблем Европы и самостоятельных смежных направлений (этноконфессиональные проблемы в Европе, военно-исторические и т.д.), уроков Холокоста для сегодняшней Европы. Общее руководство направлением осуществляется Ростовским отделением Ассоциации европейских исследований (АЕВИС). В рамках ряда международных мероприятий АЕВИС присутствовала тема Холокоста (Осенняя Европейская школа в Азове, ряд конференций и семинаров). Структура АЕВИС позволяет осуществлять научные контакты между ведущими вузами, академическими институтами и научными центрами в России и за рубежом. Европейское направление работы истфака позволяет поддерживать и активные связи с посольствами стран-членов ЕС в Москве. Особо продуктивно взаимодействие с посольством Швеции; вот пример: российско-шведский семинар по теме Холокоста в Ростове н/Д, участие в аналогичных семинарах в других городах, предоставление литературы по теме Холокоста, т.д.

4. Программа формирования толерантности. Тесно связана с другими направлениями и проектами. В последнее время приобретает самостоятельное значение и связана с уже имеющимися наработками по теме Холокоста. По этой тематике истфак сотрудничает с Институтом Открытое Общество – Россия, Министерством образования Ростовской области, педагогическими центрами, учебными заведениями и Администрацией города.

5. Современные международные отношения. С 1999 г. на истфаке РГУ действует Отделение международных отношений, студенты которого играют самую активную роль в проведении международных конференций и семинаров. В академическом плане, студенты-международники занимаются слабоизученными проблемами международных аспектов Холокоста: нацизм и мировое сообщество, роль конкретных государств в годы Холокоста, ишув, проблемы компенсации жертвам Холокоста, дипломаты, спасавшие евреев в годы Холокоста, Холокост и Государство Израиль.

6. Военно-исторические проблемы. В качестве самостоятельного общефакультативного научно-образовательного направления существует с середины 90-х годов; его деятельностью координируется Военно-историческим клубом. Соответственно, ряд проблем военной истории прямо связана с темой Холокоста: Вторая мировая война, Великая Отечественная война, оккупация, коллаборационизм, ответственность за преступления против человечности и примирение, участие евреев в войне, персоналии. В 1998 г. ВИК совместно с клубом «Клио» провел «круглый стол», посвященный проблеме коллаборационизма. В ходе сотрудничества с ветеранскими организациями города удалось собрать некоторую информацию по теме Холокоста.

7. Современные политические системы зарубежных стран. В качестве факультетского самостоятельного научно-учебного направления реализуется с 1998 г. и рассчитано на студентов двух отделений: международных отношений и политических партий и движений. Наиболее востребованными аспектами темы Холокоста здесь являются следующие: политические и культурологические аспекты нацизма, фашизм, нацизм, неонацизм, антисемитизм, мультикультурное общество, постмодернизм и политкорректность, т.д.

8. Книжная полка. Библиотечно-информационный проект. Осуществляется на базе Кабинета истории истфака РГУ в содружестве с крупнейшими библиотеками города – Донской государственной публичной библиотекой, Зональной научной библиотекой РГУ и организациями, регулярно передающими истфаку книги. Основные наши партнеры по этому проекту: Российский фонд «Холокост», Посольство Швеции в Москве и Шведский институт, Центр «Сефер», Институт изучения иудаизма в СНГ под руководством раввина Адина Штейнзальца, Ростовский Еврейский культурно-просветительский центр «Алеф», др.

9. Система учебных практик студентов истфака РГУ. В данном случае речь идет о включении темы Холокоста в учебные практики с учетом специфики каждой из них, но связанных и между собой, и с преподаваемыми темами в целом. С 2001 г. общественно-политическая практика проходит на базе ЕКПЦ «Алеф», имеющего собственные образовательные программы по Холокосту. В ходе музейной и архивной практик есть возможность для работы над темой, но степень активности зависит от многих обстоятельств. Самостоятельное направление – возможности работы по теме в фондах архива УФСБ по Ростовской области. Большие возможности для преподавания темы открывает педагогическая практика и связи факультета со средними школами. С 2002 года факультет реализует проект по преподаванию темы Холокоста в средних школах совместно с Фондом «Операция Жаботинский» при поддержке Министерства образования Ростовской области; в проекте участвует и ЕКПЦ «Алеф».

10. Культурно-просветительские проекты истфака. Как правило, эти проекты осуществляются в содружестве и при поддержке различных фондов и центров. Наиболее существенный – музыкально-литературная композиция «Корчак», осуществленная совместно с ЕКПЦ «Алеф». Гастрольная деятельность осуществлялась при поддержке Ростовского представительства Джойнта и Фонда «Операция Жаботинский».

11. Межвузовские связи. Межвузовские связи на уровне города с 2002г. осуществляются в рамках совместного проекта «Грани международного взаимодействия», инициаторами которого выступили истфак РГУ, кафедра культурологии Ростовской экономической академии (РИНХ) и Донская государственная публичная библиотека (ДГПБ).

Истфак РГУ открыт для сотрудничества со всеми заинтересованными организациями и лицами по всем названным выше проектам и готов присоединиться к аналогичным проектам.

Шагин С.А.,
кандидат исторических наук,
преподаватель Ростовского госуниверситета

МИСТЕЦТВО І КАТАСТРОФА

Ежен Йонеску
(1909-1994)

Пропонуємо читачеві есей Ежена Йонеску, який було надруковано в «Фігаро літерер» у 1968 році. Мабуть, писати про Е.Йонеску немає потреби – він достатньо зараз відомий, можна навіть сказати – модний. Можливо тому, що пострадянське суспільство переживає схожий з 60-ми роками у Західній Європі психологічний настрій. Але треба вказати на деякі моменти. Е. Йонеску народився у 1909 році в Румунії. В 1938 році йому пощастило покинути фашистську Румунію і переїхати до Франції. Після війни почав писати п'єси і став одним з метрів тодішнього театрального авангарду. Найвідоміша п'єса – «Носоріг» (1960 рік) дуже влучно демонструє, як просто і швидко людина може «носорожитися». Саме тому в Радянському Союзі Е.Йонеску називали «фашистом» – радянські теоретики чудово зрозуміли цю п'єсу і здогадалися, що вони й є тими самими носорогами... Звичайно, відчувати себе в подібній ролі – образливо. На жаль юрба, натовп (чи публіка?) мало змінилися з тих часів. Принаймні запропонований есей видається цілком сучасним...

Передруковано зі скороченнями з книги Е. Йонеску «Противоядие» (Москва, 1992, упорядник В.Нікітін, переклад І.Чрві).

ФАШИЗМ НЕ УМЕР

Я встречаюсь с одним старым нацистом, или экс-нацистом, как он говорит. Долгие годы он жил в немецкой Швейцарии. Теперь живет в Австрии. «Как, – говорил он мне всего лишь два года назад, в январе или феврале, когда я его увидел, – как же меня так одурачили?»

В душе он был, как и я, гуманистом; в молодости был, может быть, гуманистом разочарованным, раздраженным, перешедшим к фашизму. «Но в душе, – повторял он, – по исконной природе своей я гуманист». Он им был, прежде чем стать крайне правым; он больше им не был, он им вновь стал.

Именно он доказывал мне где-то в 1940 году, что евреи были причиной всех войн, в том числе и этой, 1940 года. Тогда я ему отвечал, что это более чем сомнительно, что евреи явно не могли быть гитлеровцами, а в войнах имеет свой побудительный смысл (или скорее бессмысленность) – экономический, политический, социальный и особенно биологический, примитивный. Преподаватель в лице немецкого языка, из тех, кого называют «интеллектуалами», он мог бы подумать, что причину войны нужно искать, а точнее, находить в другом, в более глубоких и труднодоступных областях психики, в коллективной бессознательности или в логике, если не в иррациональности истории.

– Ну, хорошо, – говорил я ему в ту пору, – если вы не уверены, что евреи непричастны к этой войне, как же вы можете думать, что они спровоцировали войну 1914-1918 годов? Объясните-ка мне это.

– Чего уж проще, – отвечал он, – кому же еще, если не евреям, нужно развязывать войны?

– Но зачем?

– Затем, чтобы разделить мир и воцариться над всеми.

– Так они хотя бы властвовать над миром?

– Это же доказано!... – И он принялся цитировать мне «Протоколы сионистских мудрецов» и всякие другие труды, пропаганда которых в то время захлестнула рынок идей и которые поднимали целые народы и разжигали молодежь.

– Но, – упорствовал я, – тогда и Тридцатилетнюю войну тоже заварили евреи?

– Ясное дело, иначе, зачем было людям уничтожать друг друга?

– И Столетнюю войну?

– Тоже. Иначе, зачем же...

– Но Пелопоннесские войны, война персов против греков – это все тоже евреи, которые...

– Ну конечно... Как вы наивны! По той эпохе нам не хватает документов, но конфликты эти по-прежнему, как и всегда, дело рук евреев. Какая бы иная причина побудила людей убивать друг друга, если бы евреи не толкали их к убийству своими коварными интригами? Чего ради...

Продовження на стор. 16

Продовження, початок на стор. 13

— Но чего ради тогда люди стали бы слушать их?
 — Евреи дьявольски изобретательны. Им подчиняются...
 — Послушайте, — отозвался я тогда, — немецкие армии захватили Польшу, Бессарабию, Россию. Знаете ли вы, что они уничтожают в городах и селах всех евреев, которых там находят? Взрослые мужчины мобилизованы. Они убивают женщин, стариков, детей, всех, кто им попадает под руку.
 — Чего вы хотите, они же должны защищаться.
 — Это как же? Они вынуждены защищаться от детей и стариков?
 — Еврейские дети, женщины, старики стреляют из окоп по немецким солдатам, когда армия входит в город.
 — Как это? И вы полагаете, что такое возможно? Но эти женщины, эти старики, которые, так сказать, вкладывают ружья в руки детям, должно быть, отлично понимают, что случится потом с ними и их детьми!
 — Однако же, это так. Мне об этом рассказывали. Что вы хотите, эти евреи просто бешеные. Их ненависть к немцам столь велика и чудовищна, что они стреляют в них, даже зная, что будут потом сами убиты. Ну, а немецкие солдаты, само собой, когда в них стреляют, им, беднягам, тоже приходится стрелять, просто-напросто защищаться!
 — В конце войны человек этот в некотором смысле раскаялся: евреи сильны и вполне заслужили свою победу.
 — Вы не изменились, — сказал я ему. — Вы по-прежнему считаете, что мировая война была войной евреев против христиан?
 — Мне вспоминались речи этого «экс-нациста» в ту пору, когда он был еще откровенным фашистом. Между людьми, говорил он, есть только отношения силы; каждый человек хочет сделать другого орудием, своим предметом; все достается тому, кто сумеет воспользоваться другим. Мир без этих суровых, жестоких антагонизмов — немислим. Мой гуманизм «был всего лишь еврейским вздором, зловредным, разрушительным для человечества, для силы. Мыслима только сила. Сила и правда истории. Иной правды нет. Иного закона, иной справедливости быть не может. Сила справедлива». Под силой он понимал насилие, жестокое насилие. Христианство было еврейской выдумкой («ниспровергатели» сегодня называют Иисуса Христа «эта распятая жаба»), обескровленной либо обескровливающей.¹
 Человек этот говорил на двух разных языках: он был милосерден, когда держал речь о «бедных немцах»; он презирал милосердие, слабость, когда речь шла о других. Он был не только за насилие, он был жесток, совершенный образец той самой «жесткой молодежи» (молодежи гитлеровских времен), здоровой, «динамичной», он так же презирал мудрость, возраст, культуру; он был за жизненный натиск — то есть за «революционный динамизм», как это называют сегодня, когда говорят о бунтарях, студентах и всяких таких, на Западе или «Дальнем Востоке»; он почувствовал радость, праздник, восторг, когда увидел, как по Парижу парадом проходит самая прекрасная в мире молодежь, германская молодежь; что до французов, то они народ вырождающийся, буржуазный. Заклятыми врагами были для этого человека буржуазия и еще социализм (сегодня, как и прежде, юные бунтари тоже ненавидят буржуазию, из которой сами происходят, и коммунистов). А также — не сионизм, нет, — «жидо-масоны, плутократы» и... совсем как теперь, американцы вместе с евреями, ну совсем как теперь...

...В ту эпоху, как и в нашу, жгли книги, то есть делали культурную революцию; в жизнь хотели внести больше эротизма и свободной любви (мы не против, она и так свободна в нашем либеральном обществе, к тому же ее хотят — а это уже ни к чему — закрепить учредительно), то есть нацисты в целях возрождения стареющей расы или улучшения ее создавали в Германии лагерь любви.

Все это в конце концов привело, конечно же, к разрушению и смерти, ибо эротизм, как известно, с ней тесно связан.

...Этот человек обожал великолепную немецкую весну (Frühling), питал отвращение к «старому гуманизму», любил же насилие, славу, сладострастие. Он ухмылялся при виде несчастных людей, что уходили воевать с Германией, «которая могла быть для французов лишь лучшей союзницей».

Он ненавидел демократию, иными словами, выборы, парламенты, всеобщее избирательное право, как и всякий диалог. Как нынешние бунтари, он любил крушителей, пусть не станков, а просто стекол, витрин «жидо-масонских» магазинов. В спорах он ругался с себе подобными, как и сегодня, обзывая своих противников «грязный буржуа», «грязный жидо-масон», «жидо-плутоkrat», и в довершение ко всему — «большевик». На аргументы он отвечал увесистым бульжником.

Чем же хотели заменить речи и голосование, всеобщее избирательное право? Иной всеобщностью согласия — принудительного, а затем полученного террористическим меньшинством. В некоторых странах такое согласие большинства было действительным достигнуто в результате магического насилия над толпами. Именно так и было: не выборы (выборы — предательство!), а магия, колдовство или кто знает, какой еще дурман, превращающий людей в носорогов: «природа, природа» — или биология.

...Недавно я снова встретился с этим экс-нацистом, которого не видел с 1967 года. Тон у него уже не тот. И манеры изменились. Он держится более уверенно. Он уже более не виновен. Он больше не признает себя гуманистом.

— Ну да, черт возьми, — говорил он, делая широкий жест, — в юности я получил опыт фашизма. Это был большой «опыт». А ты получил свой опыт, опыт гуманизма, со своим Бердяевым, своим Муньей! Гуманизм не умер, конечно, конечно. Но ему сейчас достается, твоему гуманизму, твоей доктрине дружбы. В историю снова входит сила, насилие. Достается сейчас этим самым христианам. А евреи, я уже не антисемит, но понимаю, они продолжают донимать людей: чего они полезли в этот Израиль?

«Экс-нациста» не оставляли в стороне современные события. Они радовали его. Снова биологический праздник, и снова наконец-то возрождавшаяся новая идеология, обосновывающая насилие, столь любимое им, сделавшее из него нациста. Он был из тех.

Что касается меня, то я думаю, что идеологические знамена — это все-го лишь маски наших импульсов (так говорил сам Ж. Бенда), что портреты на этих знаменах также взаимозаменяемы и что левачество становится похожим на свою противоположность. Сыновья вчерашних нацистов, которые освистывали демократию и либерализм, счастливы оттого, что наши менее скоплетированные знамя.

Примечание

¹ С другой стороны, некоторые говорили, что «Христом» был Кон-Бендит. Во времена Железной гвардии и о Кодрану, убитом убийце, тоже говорили, что он был воплощением Иисуса Христа.

SUMMARY

Yliya Smilyanskaya (Kyiv). *Seminar of our Center in the Crimea*. Information about the second Seminar of Ukrainian Center for Holocaust Studies for teachers & researchers from universities of South Ukraine.....1
Dr. Irit Abramski, Andrey Shapiro (Jerusalem). *Two answers from depths*. Fragments from the textbook, about ghetto, devoted to rabbi from Kovno of Efraim Oshri. Continuation of the previous material. (*Reflections*).....1
Faina Vinokurova (Vinnitsia). *Resistance of individual against Nazi genocide*. It deals with religious and armed resistance of Jews in Transnistria. The end of the previous material. (*From archives*).....3
Dr. Maksim Gon (Rivne). *Holocaust in Western Volyn*. This material about occupation and Nazi genocide of Jews in the territory of Western Volyn (Lutshk, Rivne, Dubno etc.) in period 1941-1943. (*From archives*).....6
Mark Goldenberg (Feodosiya). *Holocaust in Feodosiya*. This article is — one of first materials about Holocaust in Feodosiya (Eastern Crimea). (*From archives*).....7
Yuriy Korogodski (Kyiv). *Extermination of Jews in Reichkomissariat "Ukraina"*. This general material about situation and genocide of Jews on the territory Reichkomissariat "Ukraina". (*The Holocaust and Ukraine*).....8

Dr. Alexander Kruglov (Kharkiv). *How many Jews were exterminated in Kyiv by autumn of 1941?* The author on the basis of German documents tries to find out exact figures of Jewish of victims in Kyiv. Continuation of the previous material. (*The Holocaust and Ukraine*).....10
Dmitrii Malakov (Kyiv). *Baby Yar — 60 years after tragedy*. The author this material — research associate of the Museum of History of Kyiv. The article deals with new facts about Baby Yar. (*The Holocaust and Ukraine*).....11
Dr. Samson Madievski (Aachen). *Tragedy of the Jewish Antifascist Committee*. History of JAC in view of the Holocaust and his consequences for Jews in the USSR. Continuation of the previous material. (*The Holocaust and post-war antisemitism*).....12
Dr. Ster Elisavetskii (Kyiv). *On the article of Mr. A. Fredekind "Strong words are not wanted"* Brief reaction to article of Mr. Arthur Fredekind in Bulletin № 4. (*Discussion*).....13
Dr. Sergei Shpagin (Rostov — on — Don). *About Teaching of the Holocaust*. From the experience of Holocaust education in University of Rostov — on — Donu. (*Holocaust education*).....14
Eugene Ionescu. (Paris). *Fascism is not dead*. Essay about problem of Holocaust in modern Europe. (*Art and Shoah*).....15